

Date of Publication 10th Posted on Every Month

समानो मन्त्रः । (ऋग्वेद)
समानी प्रपा । (अथर्ववेद)

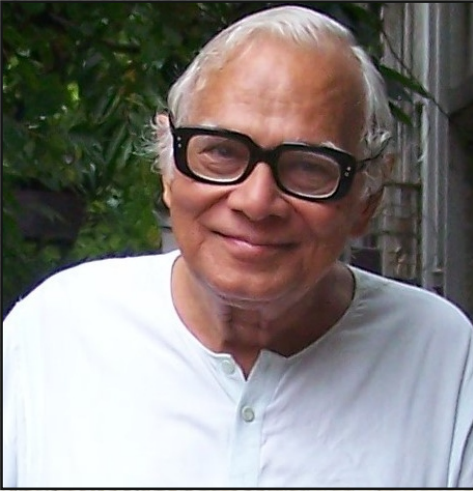
પુરબ

સંપાદક : ભરત મહેતા

₹ 20
જાન્યુઆરી : ૨૦૨૪
વર્ષ : ૧૮
અંક : ૭

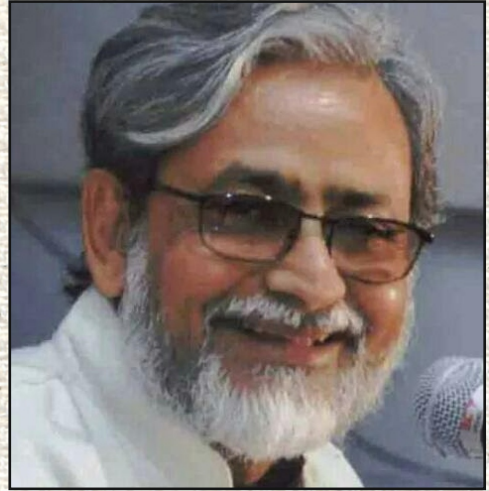
ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તાની પુનઃસ્થાપના એ જ સહુનું લક્ષ્ય

નિવૃત્ત થતા પ્રમુખ

પ્રકાશ ન. શાહ
(૨૦૨૧-૨૦૨૩)

વરાયેલા પ્રમુખ

હર્ષદ ત્રિવેદી
(૨૦૨૪-૨૦૨૬)

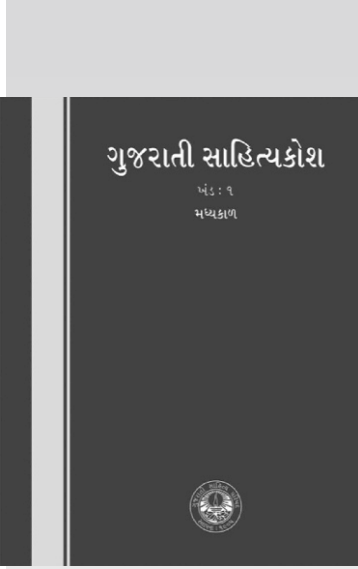
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ । ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ ૧

મધ્યકાળ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૫૮૪. કિંમત રૂ. ૮૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૧માં ઈ.સ. ૧૧૫૦થી ૧૮૫૦ સુધીના સમયગાળામાં થયેલા કવિઓ અને તેમની રચનાઓવિષયક તમામ વિશ્વાસપાત્ર માહિતી આપવામાં આવી છે. આ કોશમાં મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં રચાયેલી, કાવ્યગુણે ઉત્તમ, મનુષ્યજીવનનાં રહસ્યોને ઉકેલવાની યાવીઓ પૂરી પાડતી અને મુદ્રિત સ્વરૂપે મળતી કૃતિઓનાં સંખ્યાબંધ અધિકરણ ઉમાશંકર જોશી, હરિવલ્લભ ભાયાણી, જયંત કોઠારી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ વગેરે જેવા તજજ્ઞોએ લખ્યાં છે. મધ્યકાળમાં જે સાહિત્ય રચાયું છે તે તમામને એકસાથે સંગ્રહી લેવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. અહીં જૈન, સ્વામીનારાયણ, નાથસંપ્રદાય વગેરેના ૧૬૦૦ જેટલા કવિઓની ૩૦૦૦ ઉપરાંત સાહિત્યરચનાઓ વિશેનાં અધિકરણ મળશે. આ બધાં જ અધિકરણ નિષ્ણાત સંશોધકોએ તૈયાર કર્યાં છે.

આ ઉપરાંત અહીં કવિ કે કૃતિવિષયક મળતી તમામ સામગ્રીનો સંદર્ભ પ્રત્યેક અધિકરણને અંતે આપવામાં આવ્યો છે જે અભ્યાસીને સામગ્રીના મૂળ સુધી લઈ જશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ ૩

સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૮૧૨. કિંમત રૂ. ૧૧૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૩માં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્યપ્રકારો અને તેની ઉત્ક્રાંતિ, સાહિત્યશાસ્ત્રનાં વિભાવનાત્મક પાસાં, સાહિત્યિકવિદો, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો, આધારગ્રંથો, સાહિત્યિક પારિતોષિકો, સાહિત્યિક સામયિકો વગેરે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસવિસ્તારમાં ફાળો આપનારાં મહત્વનાં પરિબળો વિશે અધિકરણ આપવામાં આવ્યાં છે.

આ ખંડની બીજી આવૃત્તિમાં કેટલાક નવા વિભાવો વિશે અધિકરણ ઉમેરીને કોશને સંવર્ધિત કરવામાં આવ્યો છે.

કોશ જોવામાં સહાયક એવો અધિકરણનો શબ્દાનુક્રમ પૃષ્ઠનિર્દેશ સાથે આરંભમાં જ જોડ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને વિષયના રસિક સંશોધકો તથા તજજ્ઞોને સંશોધન કરવા માટે આ સહાયક આધારગ્રંથ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ : ૩
સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અમદાવાદ

PARAB 2024 January

Regd. under Postal Registration No.

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ISSN : 0250-9747

₹ 20

Ideal for sticking multiple art & craft materials on paper & cardboard

FEVISTIK POWER
LAGAO, SAB KUCHH CHIPKAO

1st TIME IN INDIA

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક : સમીર ભટ્ટ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૬

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : 18

जान्युआरी : २०२४

अंक : 7

संपादक
भरत भडेल

परामर्शनसमिति

डर्षद त्रिवेदी
प्रमुज

समीर लड
मडामंत्री

योगेश जोषी
उपप्रमुज

दर्शक आचार्य
उपप्रमुज

गुजराती साहित्य परिषद

भेघाणी ज्ञानपीठ ❖ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,

गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

परब ❖ जान्युआरी, 2024

3

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૫,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.
લેખકોને:
- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું: તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgps@gmail.com
Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ: ૨૬૫૮૭૯૪૭
www.gujaratisahityaparishad.com

નોંધ: 'પરબ'માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે તે સામગ્રીના લેખકની રહેશે.

અનુક્રમ

- ◇ અભિનંદન અને આવકાર, પ્રકાશ ન. શાહ 6
- ◇ પરિષદપ્રમુખ હર્ષદ ત્રિવેદી ઉત્કૃલ્લ સર્જકતા અને ઘુંટાયેલી કાર્યદક્ષતા, રમણ સોની 8

પ્રમુખીય

- ◇ મથામણ-1, હર્ષદ ત્રિવેદી 14

કવિતા

- ◇ બે ગઝલ, સંજુ વાળા 17 જામ પિવાઈ ગયા, સાહિલ 18 દરિયો લેસનચોર છે, કિરીટ ગોસ્વામી 18 બે ગઝલ, ચંદ્રકાન્ત પટેલ 'સરલ' 19 સમણાંનું ફૂલ, બાબુ નાયક 20 લ્યો, હતા એમના એમ, નરેશ સોલંકી 21 મલેચ્છો આવી રહ્યાં છે, યજ્ઞેશ દવે 21 રાજજા, સમીર ભટ્ટ 24 ચીં ચીં, અર્જુનસિંહ રાઉલજી 25

વાર્તા

- ◇ ટિકિટ, ધર્મેન્દ્ર ત્રિવેદી 26

વાર્તાસ્વાદ

- ◇ છેવટ નગર સૂતું અભિનેત્રીની સોડમાં : 'લોન્ડ્રી રૂમ', ઉદયન ઠક્કર 36

નિબંધ

ગોળો, મયૂર ખાવડુ 39

અભ્યાસ

- ◇ નવલકથાકાર ચંદ્રકાન્ત બક્ષી અને મધુ રાય લોકપ્રિયતા સંદર્ભે..., ધ્વનિલ પારેખ 42 દલિત સાહિત્ય-સંશોધનની સંભાવનાઓ, હરીશ મંગલમ્ 46 દોસ્તોયેવસ્કીની રચના 'A Novel in Nine Letters' વિશે, વિજય શાસ્ત્રી 56

ગ્રંથાવલોકન

- ◇ સાહિત્યવારસાની માવજત, કીર્તિદા શાહ 62 દલિતચેતનાની સક્રિયતાની નોંધ લેતી કૃતિ : 'વાસ', કાંતિ માલસતર 64 કાવ્યરૂપ ગદ્ય : કરચલિયાળું તળાવ, નિરુપમ છાયા 68 હસાવવા સાથે શરમાવતું પુસ્તક!, હરેશ ધોળકિયા 71 લોકહિતાય સમર્પિત જીવનની સાર્થક કથા : 'મિલે સૂર મેરા તુમ્હારા', ઉત્પલ પટેલ 78

અને છેલ્લે

- ◇ આદિવાસી સૌંદર્યશાસ્ત્ર ?, ભરત મહેતા 84
- ◇ પરિષદવૃત્ત, સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ 87
- ◇ સાહિત્યવૃત્ત, સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ 88
- ◇ આ અંકના લેખકો 89

આવરણ-સંકલ્પના : પીયૂષ ઠક્કર

પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

નવનિર્વાચિત પ્રમુખ હર્ષદ ત્રિવેદીનું તેમજ નવ્ય કાર્યચમૂ સહિત સૌ સાથીઓનું હૃદયપૂર્વક અભિવાદન – અને એમને આવકાર પણ, અક્ષરશઃ બધ ભરીને.

વિદાય લેતા પરિષદપ્રમુખ તરીકે સૌ સાથીઓ પરત્વે આભારલાગણી પ્રગટ કરવા સાથે ઉમેરું કે એકંદર કાર્યકાળમાં એક તબક્કો ખસૂસ વિષમ હતો... કોરોનાવશ અગતિકતા, અને થોડોક સમય તો જાણે કે રેતીમાં વહાણ ચલાવવાની નિયતિ! પણ જેમ મેઘાણી પ્રાંગણ અને એકંદર પરિસર તેમ પ્રવૃત્તિએ પણ આપણે મહોરું મહોરું છીએ એટલું આ ક્ષણે નિઃશંક કહી શકું.

અલબત્ત એ એક સુભગ જોગાનુજોગ છે કે સમીર ભટ્ટ ત્યારે પણ મહામંત્રી હતા અને અત્યારે પણ મહામંત્રી છે. આ જોગસંજોગમાં જેમ સાતત્યની સુવિધા છે તેમ પ્રથમ કાર્યકાળમાં એમને અને અમને સૌ સાથીઓને જે મર્યાદાઓ સમજાઈ હશે એની દુરસ્તીની દૃષ્ટિએ એ સહજ સજ્જ પણ છે. આ વાત ખરું જોતાં વ્યક્તિગત જ નહીં વ્યાપક સંદર્ભમાંયે સાચી છે. અને એ ઠીક જ છે; કેમકે ઇતિહાસમાં સાતત્યનો મહિમા અંતે તો શોધનગુંજાશ થકી સ્તો છે.

ગુજરાતીભાષી સૌની આ પ્રજાકીય સંસ્થા, આપણી પરિષદ, એનાં બાલઉત્તરીયને રણજિતરામ સરખા વત્સલવિદગ્ધ ધોવૈયા ને વળી સાજસજૈયા મળ્યા. ૧૯૦૫ના સ્થાપના અધિવેશનને પ્રમુખ તરીકે મળતાં મળે એવા ગોવર્ધનરામ મળ્યા. બડો સર્જનાત્મક કાળ હતો એ... સ્વદેશઆંગણે બંગબંગવશ નવસંચાર હતો, પણે દક્ષિણ આફ્રિકે સત્યાગ્રહ નામે નવ્ય શસ્ત્રાંકુર હજુ ફૂટું ફૂટું હશે, અને આઈન્સ્ટાઇનની સાપેક્ષવાદની ધિયરીના આરંભિક ભણકારા વાગતા હતા. સરસ સમજાવી હતી ગોમાત્રિએ આ ઇતિહાસપ્રક્રિયાને, એક કવિમનીષી પેઠે, Rhythmic Law લેખે, તાલબંધ રૂપે. એમના આ દર્શનમાં તાલભંગનીયે સકારાત્મક શક્યતાઓનો સમાસ હતો.

તમે જુઓ, પોતાને પેટવડિયે કામ કરતા શિક્ષક અને ખેડૂત ને વણકર તરીકે ઓળખાવતા ગાંધીજીના વિ-વર્ણ અને વિ-વર્ગ અભિગમનું કાવ્ય હજુ પાધરું પમાયું નહોતું ત્યારે એ ચૂંટણી લડ્યા ને હાર્યા હતા. બરાબર એકસો ચાર વરસ પરના,

૧૯૨૦ના, એ છઠ્ઠા અધિવેશનનું સમાચારમૂલ્ય છાપાંને વખતોવખત એ વાતે લાગતું હોય છે કે ગાંધીજીને હરાવીને હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા ચૂંટાયા હતા. પણ અદકપાંસળા અખબારનવીસોને કોણ સંભારી આપે કે કાંટાવાળાએ પ્રમુખીય અભિભાષણમાં ગાંધીજીને કેવા તો પ્રાંજલભાવે અને આદરભેર સંભાર્યા હતા? એમણે કહ્યું હતું: “જેમણે સાધુવૃત્તિ ધારણ કરી રાજકીય અને આર્થિક વિષયોની સાથે ભાષામાં પણ સત્યાગ્રહ ચલાવી મોટમોટી સભાઓમાં દેશી ભાષા વાપરવાની અને દેશી ભાષા દ્વારા ઊંચી કેળવણી આપવાની હિંમાયત કરી એવા અનેક મહાત્મા ગાંધીજીઓ ગૂર્જરમૈયાએ ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ.” દેખીતા તાલભંગ થકી અને છતાં સધાયેલ આ તાલબંધ લક્ષમાં આવે છે?

૧૯૫૫માં નડિયાદમાં ગોવર્ધન શતાબ્દી એક વિશેષ અધિવેશનરૂપે મુનશીના નેતૃત્વમાં રંગેચંગે ઊજવાઈ ત્યારે ઉમાશંકર જોશી ને જયન્તિ દલાલ આદિએ લીધેલ ઉપાડો દેખીતો તાલભંગ હશે, પણ પરિષદના નવા લોકશાહીરૂપ સાથે એ તાલબંધરૂપે જ અંતે તો આપણી સામે આવ્યો ને. ૧૯૭૫માં દેશે અભિવ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ખોયું તે બેશક તાલભંગ હતો, પણ પરિષદે સરકારી ધોંસ ને ભીંસની ચિંતા છાંડી એની પુનઃપ્રતિષ્ઠા વાસ્તે જે ઠરાવ કર્યો તે તાલભંગથી તાલબંધ ભણી જવાની ઇતિહાસપ્રક્રિયા નહોતી તો શું હતું.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતા માટેનો આપણો જે સતત આગ્રહ રહ્યો છે તે પણ સહજ સ્વસ્થ તાલબંધ માટેની આરતમાંથી આવેલો છે તે ભાગ્યે જ ઉમેરવાપણું હોય.

એક પ્રજાકીય સંસ્થા તરીકે અક્ષરજીવન અને જાહેર જીવનની સંગમભૂમિએ ઊભી આ ઇતિહાસરમણામાં યોગદાન સારુ સહજ સહયોગની ભૂમિકાએ નવ્ય કાર્યચમૂને આવકાર!

પ્રકાશ ન. શાહ

પરિષદપ્રમુખ હર્ષદ ત્રિવેદી ઉત્કૃલ્લ સર્જકતા અને ઘુંટાયેલી કાર્યદક્ષતા

રમણ સોની

ભરપૂર સક્રિયતાના દિવસોમાં જ હર્ષદ ત્રિવેદીએ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીમાંથી વહેલી વયનિવૃત્તિ લઈ લીધી - કામ કરવાની મોકળાશ અવરોધ પામતી લાગી એટલે આત્મગૌરવ આગળ આવી ગયું. એમણે કાર્યશક્તિથી સક્રિય બનાવેલું મહામાત્રપદ અને ખૂબ જ વહાલું 'શબ્દસૃષ્ટિ'નું સંપાદકપદ બે વર્ષ વહેલાં જતાં કર્યાં. (તા. ૩૧-૧૦-૨૦૧૪)

પરંતુ એ અવકાશને કારણે એમણે કોઈ સ્થગિતતામાં ઢળવાને બદલે પોતાનામાંના લેખકને વધુ સક્રિય કરી દીધો. કવિતા-વાર્તા તો પહેલેથી લખાતાં રહેલાં, હવે નવલકથા, રેખાચિત્રો, નિબંધો, લોકગીત-આસ્વાદો એમ બહુવ્યાપી પણ ધ્યાનાર્હ સર્જકતા ઊભરી આવી. 'કંકુ-ચોખા' (લોકગીત-આસ્વાદો)ને ૨૦૧૬નો 'કુમારચંદ્રક' એનાયત થયો., ૨૦૨૦માં એમના લાક્ષણિક અંગત નિબંધોનું પુસ્તક 'માંડવીની પોળના મોર' પ્રગટ થયું.

● અને લેખનમાં ગળાડૂબ આ હર્ષદરાય એ જ ટાણે, ૨૦૨૦માં તો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદની ચૂંટણી લડવાનો નિર્ધાર કરે છે. મહા આશ્ચર્ય! એમનાં મિત્રો-શુભેચ્છકોને પણ દ્વિધા થતી હતી : આ વાકૂપટુ અને કંઈક અધીર-ચંચળ ઊર્જાવાળો લેખક પ્રમુખપદ માટે પૂરો પુખ્ત લેખાશે? પણ બીજી બાજુ એ સૌને એમ પણ થતું હતું કે એ અધીર તરવરાટને મજબૂત ટેકો તો હંમેશાં કાર્યતત્પરતાનો જ રહ્યો છે. બહારથી અગંભીર, ભાર વિનાની પ્રસન્ન પ્રકૃતિના આ માણસે અકાદમીકાળમાં કેવાંકેવાં કામો ખંતથી, સૂઝથી ને અપ્રતિરોધ્ય કાર્યશક્તિથી કર્યાં છે! તો પ્રમુખપદ માટે એ યોગ્યતા શું ધ્યાનપાત્ર ન ગણાય?

પાંચ વર્ષ સુધી મહામાત્ર તરીકે ઘણી મોટા ગજાની પ્રવૃત્તિઓ કરી : તેજસ્વી તેમજ વરિષ્ઠ લેખકોનો સાથ લઈને નમૂનેદાર સંપાદનો-પ્રકાશનો કર્યાં., વ્યાખ્યાનો-શિબિરો-પરિસંવાદોના અર્થપૂર્ણ કાર્યક્રમો કર્યાં., સો ઉપરાંત સાહિત્યકારો વિશેની દસ્તાવેજી લઘુ-ફિલ્મોનો મહત્વનો પ્રકલ્પ પાર પાડ્યો. લગભગ બે દાયકા સુધી 'શબ્દસૃષ્ટિ'ને, સંપાદક તરીકે, નિર્માણસુંદર અને સાહિત્યસામગ્રીસમૃદ્ધ એવું નોંધપાત્ર સામયિક બનાવ્યું. તણખાવાળાં નવલેખકોને તેમજ શક્તિમંત વરિષ્ઠ લેખકોને પ્રેરી-નિમંત્રીને ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓ પ્રગટ કરતાં જઈને સામ્રતને બને

એટલો સઘન અને સ્પષ્ટરેખ કરવાના કલ્પનાશીલ પ્રયોગ એમણે કર્યા. ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ને ગુજરાતી સાહિત્ય સામયિકોમાં અગ્રિમ સ્થાને મૂકી આપવાની સન્નિષ્ઠતા દાખવી. વધુ મહત્ત્વનું તો એ કે એમણે પ્રસંગેપ્રસંગે કેટલાક સમૃદ્ધ વિશેષાંકો કર્યા, ને એમને સંગ્રહણીય ગ્રંથો રૂપે પણ પ્રકાશિત કર્યા. ‘કવિતા અને હું’ તથા એ શ્રેણીમાં ‘વાર્તા/ નવલકથા/નાટક/ નિબંધ અને હું’ એવી સર્જક-કથન-ક્રિયતના વાચનરસિક ને સ્મરણીય વિશેષાંકો/ગ્રંથો કર્યા. પાંચ દાયકા (૧૯૬૦-૨૦૧૦)ની, વિવિધ સ્વરૂપોમાંની ગતિવિધિને, વિવિધ વિદ્વાનો દ્વારા તપાસતી-મૂલવતી ઇતિહાસ-રેખાને ઉપસાવતો વિશેષાંક ‘પાંચ દાયકાનું પરિદર્શન’ સંપાદિત કર્યો. આ ઉપરાંત અગ્રણી સર્જકો-વિવેચકો સાથે સંવાદ રચતો, અર્થપૂર્ણ અને ગતિશીલ પ્રશ્નોત્તરીવાળો એક વિશેષાંક ગ્રંથ ‘તપસીલ’ કર્યો. એની મહત્ત્વની વિશેષતા એ હતી કે એમાં બધાંને માટેના કોઈ એકસરખા (કોમન) ને બીબાઢાળ પ્રશ્નો ન હતા, પણ પ્રત્યેક લેખકને, એમનાં સાહિત્યકાર્યોના ને એમના પ્રતિભાવોના સંદર્ભો ઉપસાવી આપનારા, કાર્યલક્ષી પ્રશ્નો, પૂરું હોમવર્ક કરીને, પુછાયા હતા. એથી એ ગ્રંથનું એક મહત્ત્વનું પરિમાણ ઊપસેલું. આ માટે, એમણે જ કહ્યું છે એમ, એમણે ‘રાત દિવસ જોયાં નથી’. આવા બીજા ઘણા, કુલ વીસેક વિશેષાંકો એમના કાર્યકાળમાં થયા. મહામાત્રપદની ને સંપાદકપદની જુગલબંધી રચીને તથા પોતાની સર્વ શક્તિઓ યોજીને અતંદ્રપણે આ સાહિત્યોપકારક પ્રવૃત્તિ એમણે કરી.

• આ બધો સક્રિયતાભર્યો કાર્યાનુભવ પરિષદપ્રવૃત્તિઓ માટે પણ યોજી શકાશે એવા કોઈ ઊંડા આત્મવિશ્વાસે જ પરિષદ-પ્રમુખની ચૂંટણીમાં ઝંપલાવવાનું હર્ષદ ત્રિવેદીએ વિચારી લીધું હશે.

૨૦૨૧માં પહેલી તક જરાકમાં ચૂકી જવાઈ પરંતુ એમની સંકલ્પશક્તિ, અને અલબત્ત મહત્ત્વાકાંક્ષા એવાં મજબૂત કે આ ‘નિશાનચૂક’થી ડગી ગયા વિના ૨૦૨૩માં ફરી ઉમેદવારી કરી. કવિ અને વ્યક્તિ તરીકે બહોળી લેખકપ્રિયતા-લોકપ્રિયતા તો હતી જ, અને એમાં ભણ્યો ઘણાં વરિષ્ઠ લેખકોનો પણ વિશ્વાસ-સહયોગ. પરિણામે, સર્વાધિક મતોથી એ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના (૨૦૨૪ થી ૨૦૨૬ માટે) પ્રમુખપદે ચૂંટાયા.

• ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સાથેનો પૂર્વ-અનુબંધ પણ ઘણો ચાહનાભર્યો અને કાર્યનિષ્ઠ. કિશોરવયથી કાવ્ય કરતો થયેલો, વિસ્મય-જિજ્ઞાસાથી ભર્યોભર્યો આ યુવક સુરેન્દ્રનગરમાંથી બી.એ. થઈને અમદાવાદ આવી ગુજરાતી વિષયમાં એમ.એ. કરતો હતો ત્યારે જ, પરિષદમાં આરંભાયેલા ‘ગુજરાતી સાહિત્યકોશ’ના પ્રકલ્પમાં સંદર્ભસહાયક તરીકે જોડાવા અરજી કરે છે, ભણતરનું ખર્ચ કાઢવા માટે. સાહિત્યની પરબ ❖ જાન્યુઆરી, ૨૦૨૪

કેળવેલી જાણકારીને લીધે અને ભાષા-જોડણીની પણ ચીવટને કારણે, બીજા વધુ 'શૈક્ષણિક યોગ્યતા' ધરાવનારાઓની વચ્ચે એ પહેલા પાંચમાં પસંદગી પામે છે...

૧૯૮૧-૮૪નાં ચાર વર્ષોની સાહિત્યકોશની કામગીરીમાં, મધ્યકાળના સાહિત્યની અટપટી ને સંકુલ ગલીઓથી માંડીને અર્વાચીન સાહિત્યના બહોળા, લેખકસંખ્યાબહુલ અને લાંબા સમયાનુક્રમી પટનો સામનો કરવાનો આવે છે એથી શ્રમભર્યો રસ પડે છે ને સાહિત્યના ઇતિહાસની અભિજ્ઞા સ્પષ્ટ બની રહે છે એટલે જ હર્ષદ ત્રિવેદી એક કેફિયતમાં પ્રેમથી ને આભારભાવથી કહે છે કે, 'સાહિત્ય પરિષદે મને ઘડ્યો છે.'

એ અભિજ્ઞતા અને કોશના પદ્ધતિશાસ્ત્રની તાલીમ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના કાર્યકાળમાં ઘણાં ઉપયોગી નીવડ્યાં. સમજ અને સૂઝ એકસાથે પ્રયોજાતાં થયાં. સાહિત્યકોશના કામમાં વિદ્વાન લેખકો-સંપાદકો તેમજ સમવયસ્ક તેજસ્વી સાથીઓ વચ્ચે રહેવાનું, કામ કરવાનું આવ્યું એથી એમને જ્ઞાન-આનંદનો સમાન્તર અનુભવ મળ્યો. સતત રુચિ-સંવર્ધન થયું ને મોટાં કામો માટેનાં આકાંક્ષા અને આત્મવિશ્વાસ ઊઘડતાં રહ્યાં.

એ પછી તો આ વિકસતા સર્જક-અભ્યાસીએ પરિષદના વહીવટી વર્તુળમાં પણ પ્રવેશ કર્યો. મધ્યસ્થ અને કાર્યવાહક સમિતિઓના સભ્ય તરીકે તથા પ્રકાશનમંત્રી તરીકે પરિષદની પ્રવૃત્તિઓ સાથે એ સંકળાતા થયા. પોતાના રમતિયાળ, ને ગંભીરતાના ભાર વિનાના સ્વભાવને જાળવીને પણ તે કર્મઠ અને પક્વ બનતા ગયા.

પરિષદના આવા આંતર-બાહ્ય પરિચય ઉપરાંત, કવિ તરીકે આકાશવાણી-દૂરદર્શનના કાર્યક્રમો, કવિસંમેલનો, કાર્યશિબિરોમાં એ સંમિલિત થતા રહ્યા. અભિવ્યક્તિ છટાદાર ને કાવ્યપરંપરાની જાણકારી અને સ્મરણશક્તિ કેળવાયેલાં, એથી પઠન અને સંચાલનમાં તે ધ્યાનપાત્ર બન્યા. સતત તરવરાટવાળી સક્રિયતા વિના આ સર્જક-અભ્યાસીને ચાલ્યું જ નથી. એક અવિરત અર્જપ દોડ...

પ્રકૃતિ, જનજીવન અને સાહિત્ય અંગેના અપાર વિસ્મયથી બાળપણ આરંભાયેલું. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના ખેરાળીમાં જન્મેલા આ હર્ષદકુમાર અમૃતલાલ ત્રિવેદી (જ. ૧૭ જુલાઈ ૧૯૫૮)ના પિતા શિક્ષક અને કાવ્યકાર. એથી આસપાસના લેખકો તથા સામયિકો-પુસ્તકો વચ્ચે ઊછરેલા હર્ષદ કવિતા લખતા થયા. એ ઉપરાંત એમના ચિત્ત પર ઝાલાવાડી જીવનનું - વ્યક્તિઓ, એમના સંબંધો, એમની ભાષાલઢણોનું - ઝીણું અંકન થતું રહ્યું. મધ્યમવર્ગીય વાસ્તવિકતા સાથે મુકાબલો કરીને પણ કિશોર હર્ષદનું ઉચ્છલ અને પ્રસન્ન-ચંચળ વ્યક્તિત્વ આકાર લેતું ગયું. અમદાવાદ આવ્યા પછી બહોળા અનુભવ-પ્રદેશમાં સર્જકનું વિસ્મય અને

અભ્યાસીની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ખીલતાં રહ્યાં. વાતરસિકતાથી, આદરણીય લેખકો-મિત્રોના આબેહૂબ પણ રુચિર વાક્-અનુકરણ-કૌશલ (મિમિકી)થી, હર્ષદની હાજરી પ્રસન્નતા પાથરતી રહે. એ કારણે, હર્ષદ ત્રિવેદી એટલે મહેફિલનો માણસ - એ ઓળખ ઉપર ઊપસી આવી. પરંતુ અંદર તો સાહિત્ય-કલાનાં જાણકારી-આનંદની, કાર્યકુશળતાની સભરતા. એટલે, સ્તર જાળવીને વ્યક્તિત્વને પ્રફુલ્લિત થવા દીધું. ઊડીને વિલાઈ જતી નહીં પણ સ્પર્શક્ષમ બનીને સૌમાં પ્રસરતી હળવાશ.

•

સિસૃક્ષાનો વેગ અને એનું સાતત્ય હર્ષદ ત્રિવેદીનાં સર્જનકાર્યોની ચાલક શક્તિ રહ્યાં છે એથી એ સર્જકતા હંમેશાં ઉત્કૃલ્લ રહી છે. કવિતા લખવાનો એમણે આરંભ કર્યો ત્યાંથી ચારેક દાયકા સુધીમાં એમણે પાંચ કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા. પહેલા સંગ્રહ ‘એક ખાલી નાવ’ની તો ત્રણ આવૃત્તિઓ થઈ. (એ જ રીતે એમના પહેલા વાર્તાસંગ્રહ ‘જાળિયું’ની તથા બાળવાર્તાસંગ્રહ ‘પાણીકલર’ની પણ ત્રણત્રણ આવૃત્તિઓ થઈ). સર્વ કાવ્યોનું - લગભગ ૩૦૦ રચનાઓનું - ‘ઝાકળમાં ઘર’ નામે સંકલન થયું છે. ગુજરાતી ગઝલ અને ગીતની વ્યાપક પરંપરામાં રહીને પણ એમણે પોતાના અવાજને જુદો પાડવાની સર્જકમથામણ કરી છે - સંવેદનને ઘૂંટીને અને ક્યાંક આગવી કાવ્યબાનીના નિખારથી. ગઝલ-ગીત ઉપરાંત છાંદસ-અછાંદસ રીતિમાં પણ એમણે કેટલીક નોંધપાત્ર કૃતિઓ આપી પણ લેખનવેગને નિયંત્રિત કરવાનું ન બન્યું ત્યાં કેટલોક પ્રસ્તાર થયો છે ને એવી રચનાઓ ગુજરાતી ગઝલના બહોળા ને સરેરાશ પ્રવાહમાં ખેંચાઈ ગઈ છે.

ગદ્યરૂપોમાં હર્ષદ ત્રિવેદી વધુ સ્પૃહણીય લાગે છે. બાળપણથી જ એ જે ઝીણી આંખે ને સરવા કાને જોતા-સાંભળતા રહ્યા એમાંથી મનુષ્યવર્તનની અને એમનાં વાણીરૂપોની લાક્ષણિકતાઓનું અંકન એમના ચિત્ત પર થતું રહ્યું - એ બધું વાર્તારચનાઓમાં ને ચરિત્રાંકનમાં રૂપાંતરિત થતું ગયું છે. બે સંગ્રહોમાંની એમની વાર્તાઓ પૈકી ‘જાળિયું’, ‘આઢ’, ‘અપૈયો’, ‘મુકામ’ વગેરેમાં કથન-વર્ણનના અસ્ખલિત રસપ્રદ પ્રવાહમાં એ પાત્ર-પરિસ્થિતિનું પ્રતીકાત્મક રૂપ પણ ઉપસાવી શક્યા છે. નવલકથા ‘સોનાની દ્વારિકા’માં ઝાલાવાડના જનજીવનના એક સમયખંડને ઇતિહાસ કાલ્પનિક વિશ્વમાં ઢાળવાનો સર્જકપ્રયાસ છે. ‘સરોવરના સગડ’નાં વ્યક્તિચિત્રો તદ્દપતાભર્યા આલેખનથી અને શૈલીના નકશીકામથી ચિત્રાત્મક બન્યાં છે. ‘માંડવીની પોળના મોર’ સંગ્રહના અંગત નિબંધોમાં સર્જક-અનુભવની પ્રત્યક્ષતા અને વાર્તા જેવી રસળતી કથનરીતિનું સંયોજિત રૂપ બહુ આસ્વાદ્ય છે. પ્રસંગપ્રાપ્ત વિવેચન કરવાનું આવ્યું ત્યાં પણ એમનાં વિશિષ્ટ નિરીક્ષણો અનાકુલતાથી ને પ્રાસાદિકતાથી રજૂ થયાં છે.

સુવાચ્યતા અને રસપ્રદતા હર્ષદ ત્રિવેદીના કોઈપણ લખાણનું પહેલું લક્ષણ પરબ ❖ જાન્યુઆરી, ૨૦૨૪

છે. વાચકને એ એના મરમાળા સર્જન-વિશ્વમાં સહજ પ્રવેશ કરાવે છે.

●
ઉત્કૃલ્લ સર્જકતા અને ઘુંટાતી રહેલી કાર્યદક્ષતા સાથે હર્ષદ ત્રિવેદી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે વરણી પામ્યા છે એનો આનંદ છે. પરંતુ આ ધુરા સંભાળી રહ્યા છે ત્યારે આપણી સૌની જેમ એ પણ જાણતા જ હોય કે કેવી મોટી જવાબદારીમાં એ પ્રવેશી રહ્યા છે. ('અહો ભારો મહાન્ કવે:' એ ઉદ્ગાર 'સાહિત્ય' પરિષદના પ્રમુખને પણ એટલો જ લાગુ પડે છે! 'The Petty Done, The Undone Vast'ને એક પડકાર લેખે સ્વીકારીને એમણે પરિષદને વધુ ઊજળી, ને ખાસ તો, વધુ સ્વીકાર્ય બનાવવાની રહે. એ દિશાનાં કેટલાંક ઈંગિતો એમણે પ્રમુખીય પ્રવચનમાં આપ્યાં જ છે. પણ એ ઉપરાંત, સાહિત્યને કેન્દ્રમાં રાખીને પણ, આપણાં લેખન-મુદ્રણમાં લથડતી જતી ને લેખકવર્ગમાં પણ ઉદાસીનતાનો ભોગ બનતી રહેલી ગુજરાતી ભાષાના સંમાર્જનને અગ્રિમતા આપવાની તાકીદે જરૂર છે. વળી, સાહિત્ય માટે પ્રેમાદર ધરાવતો એવો કેટલોક સાહિત્યરસિક વર્ગ પણ હજુ ઉદાસીન કે વિમુખ છે – પરિષદપ્રવૃત્તિઓનો પરિચય એને પહોંચતો નહીં હોય? એમની પરિષદ-અભિમુખતા માટે વિચારવાનું રહે. સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચવાનું તો અલપઝલપ બનતું રહે છે પણ પરિષદને કંઈક જાણનારા ને વધુ જાણવા માગનારા સંનિષ્ઠ પત્રકારો સાથેનો વિચારવિમર્શ કરવાની, એ રીતે, એક અર્થપૂર્ણ સંપર્કસેતુ રચવાની દિશા પણ ખોલવાની જરૂર લાગે છે. સર્જનનું મૂલ્ય છે એટલું જ સર્જકમાત્રના આત્મગૌરવનું પણ મૂલ્ય છે – સ્વાયત્તતાનો આગ્રહ તો પછી એમાંથી જ આપમેળે રચાવાનો. એવી એક સભાનતા બલકે સંપ્રજ્ઞતાની દિશા ખૂલે એવી પણ અપેક્ષા રહે. પરિષદમાં એક વાર ખૂલેલી ને પછી બંધ પડતી ગયેલી કેટલીક ભાષા-સાહિત્યલક્ષી બારીઓ પણ હવે, નવા અજવાસ માટે ને ખુલ્લી હવા માટે, ફરી ખોલવાની છે. પરિષદપ્રમુખ એ પણ જાણતા જ હોય...

આરોહણ માટેની ધાખના અને તત્પરતા હર્ષદ ત્રિવેદીના એક કાવ્યમાં આ રીતે વ્યક્ત થયેલી છે –

પર્વત પર ઊંચે ને ઊંચે દોડી જતી

કેડીને જોઈ કંઈ થતું નથી તમારા પગને?

એમાં પ્રેરકતાનું પણ જે ઈંગિત છે એ પણ પરિષદ-પ્રમુખનો એક સંકલ્પ-મંત્ર બની રહે એવી શુભેચ્છાઓ સાથે શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીને અભિનંદન.

હર્ષદ ત્રિવેદીનાં પ્રકાશિત પુસ્તકો :

કાવ્યસંગ્રહો :

(૧) એક ખાલી નાવ (૧૯૮૪, ૧૯૯૧, ૨૦૦૦) (૨) રહી છે વાત અધૂરી (૨૦૦૨)
(૩) તારો અવાજ (૨૦૦૩) (૪) તરવેણી (૨૦૧૩) (૫) તમે ખરા ! (૨૦૧૭) (૬) ઝાકળમાં
ઘર (સમગ્ર કવિતા) (૨૦૧૭)

વાર્તાસંગ્રહ :

(૧) જાળિયું (૧૯૯૪, ૨૦૦૬, ૨૦૧૬) (૨) મુકામ (૨૦૨૦)

નવલકથા :

(૧) સોનાની દ્વારિકા (૨૦૧૭)

બાળવાર્તા :

(૧) પાણીકલર (૧૯૯૦, ૧૯૯૨, ૨૦૧૭)(૨) સપનાનો પહાડ (૨૦૨૩)

રેખાચિત્ર

(૧) સરોવરના સગડ (૨૦૧૮)

લલિતનિબંધ

(૧) માંડવીની પોળના મોર (૨૦૨૦)

વિવેચન -આસ્વાદ :

(૧) શબ્દાનુભવ (૨૦૦૭)(૨) કંકુચોખા (લોકગીત-આસ્વાદ) (૨૦૧૭)

સંપાદન :

(૧) ગુજરાતી કવિતાચયન: ૧૯૯૧ (૧૯૯૨) (૨) સ્મરણરેખ (દ્વિવંગત સાહિત્યકારો સાથેનાં
સંસ્મરણો) (૧૯૯૭) (૩) ગઝલશતક (સાંપ્રત ગુજરાતી ગઝલો) (૧૯૯૯) (૪) ગૂર્જર
અદ્યતન નિબંધસંચય (ડૉ. ભોળાભાઈ પટેલ સાથે) (૧૯૯૯) (૫) ૧૯૯૮ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ
(૧૯૯૯) (૬) તપસીલ (સાહિત્યકારો સાથે પ્રશ્નોત્તરી) (૧૯૯૯) (૭) લલિત્ય (ગુજરાતી
નિબંધો) (૨૦૦૦)(૮) ૨૦૦૦ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ (૨૦૦૧) (૯) વેદના એ તો વેદ (કવિશ્રી
ઉશનસૂ નાં ગીતો) (૨૦૦૧) (૧૦) દલિતસાહિત્ય (૨૦૦૩) (૧૧) અલંકૃતા (સાહિત્ય
અકાદમી એવોર્ડ પ્રાપ્ત કરનાર ગુજરાતી પુસ્તકો વિષયક લેખો) (૨૦૦૫) (૧૨) કાવ્યાસ્વાદ
(ગુજરાતી કવિતાઓના આસ્વાદ) (૨૦૦૬) (૧૩) નવલકથા અને હું (નવલકથાકારોની
કેફિયત) (૨૦૦૭) (૧૪) રાજેન્દ્ર શાહનાં સોનેટ (૨૦૦૭) (૧૫) અસ્મિતાપર્વ : વાકધારા ગ્રંથ
૧ થી ૧૦ (મોરારિબાપુ પ્રેરિત)(૨૦૦૮) (૧૬) ટૂંકીવાર્તા અને હું (વાર્તાકારોની કેફિયત)
(૨૦૦૯) (૧૭) પાંચ દાયકાનું પરિદર્શન (અભ્યાસલેખો) (૨૦૧૦) (૧૮) Silver Glimpses
from shabdasrushti Selections from modern Gujarati prose (2013)
(૧૯) અસ્મિતાપર્વ : વાકધારા ગ્રંથ ૧૧ થી ૧૫ (મોરારિબાપુ પ્રેરિત) (૨૦૧૪) (૨૦) નાટક
અને હું (નાટ્યકર્મીઓની કેફિયત) (૨૦૧૪) (૨૧) કવિતા અને હું (કવિઓઓની કેફિયત)
(૨૦૧૪) (૨૨) નિબંધ અને હું (નિબંધકારોની કેફિયત) (૨૦૧૪) (૨૩) અસ્મિતાપર્વ :
વાકધારા ગ્રંથ ૧૬ થી ૨૦ (મોરારિબાપુ પ્રેરિત)(૨૦૧૮) (૨૪) રાજેન્દ્ર શાહની સમગ્ર
કાવ્યસૃષ્ટિ ગ્રંથ ૧ થી ૩ (૨૦૧૮)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થાને ધબકતી રાખવી અને સંભાળવી એ એક પડકાર છે. કોઈ પણ સંસ્થા કે સંગઠન એની પ્રવૃત્તિથી અને એના સામાજિક અનુબંધથી ઓળખાય છે. જાણીએ છીએ કે સતત ચાલતી પ્રવૃત્તિ લાંબેગાળે પરંપરા બને છે, એટલે કશાનો પણ આરંભ કરતી વખતે આવતી કાલની એની પ્રસ્તુતતાનો પણ વિચાર આજે કરવો રહ્યો. સંસ્થાનો જે ઘડીએ સમાજ સાથેનો નાતો તૂટ્યો કે ઢીલો પડ્યો, સમજો કે સંસ્થાના મૂળ ઉદ્દેશોમાં ગાબડું પડ્યું! આવાં ગાબડાં ન પડે એ જોવાની જવાબદારી સહુ હોદ્દેદારો અને સભ્યોની છે. મતમતાંતરોને કારણે, ચૂંટણીટાણે સ્પર્ધાનો અને મહત્ત્વાકાંક્ષાનો ભાવ હોય એ સ્વાભાવિક છે. મહત્ત્વાકાંક્ષા આપણને આગળ લઈ જાય છે અને સ્પર્ધા ઉત્તમનું ચયન કરવામાં મદદરૂપ બને છે. આ આખીયે પ્રક્રિયા બદલાતા સમયની વાસ્તવિકતાના સ્વીકારની સાથોસાથ આવનારાં પરિણામો-પડકારોને ઓળખવા માટે પણ હોય છે. છેવટે આપણો સહુનો ઉદ્દેશ શો છે? એ પલકવાર માટે પણ ન ભૂલીએ તો સંસ્થાના ખરા વિકાસને કોઈ રોકી શકે નહીં.

ગોવર્ધનરામની તાલબંધ અને તાલભંગવાળી વાત મને જયી ગઈ છે. એમાંના વૈશ્વિક સંદર્ભને ઘડીભર બાજુએ મૂકીને મારી રીતે અર્થઘટન કરું તો, ચૂંટાયેલો સભ્ય જ્યાં સુધી એમ સમજે કે એક સમૂહના પ્રતિનિધિ તરીકે હું અહીં છું અને એ સમૂહ વતી મારે ‘ની ર ક્ષી ર’નો વિવેક કરીને, માત્ર અને માત્ર ગુણવત્તા અને સાહિત્યિક સંદર્ભ સાથે કાર્ય કરવાનું છે ત્યાં સુધી તાલબંધ, અકબંધ. જે ક્ષણે જમણા પગના અંગૂઠેથી કળિપ્રવેશ થયો ને એમ લાગે કે આ બધાં તો મારા અનુચરો છે અથવા સમષ્ટિગત વિચારણાને બદલે વ્યક્તિગત આકાંક્ષાઓ લક્ષ્ય બને, મામકા: ચિત્તના કેન્દ્રમાં આવે ત્યારે જે થાય તે તાલભંગ! મૂર્તિદેવી પુરસ્કાર નિમિત્તે, પ્રથમ ‘અસ્મિતાપર્વ’માં પૂ. મોરારિબાપુએ મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’નું અભિવાદન કર્યું હતું. તે વખતે મનુદાદાએ કનૈયાલાલ મુનશીની નવલકથા ‘પાટણની પ્રભુતા’નો હવાલો આપીને એક પ્રસંગ યાદ કરેલો. જેમાં, મુંજાલ એક જૈનમુનિને ઉદ્દેશીને કહે છે : ‘ઉપાશ્રયમાં જાઓ મહારાજ! હું કંઈ વાણિયાના પ્રતિનિધિ તરીકે અહીં નથી બેઠો. હું તો પટ્ટણીનો પ્રતિનિધિ છું.’ ધર્મનિરપેક્ષવાળી

વાત તો ૧૯૪૮માં આવી. મુનશીએ આ વાત ૧૯૧૬માં કરેલી! તાલભંગ પણ અધૂરી કેળવણીની જ નિશાની ગણાય.

કોઈ પણ સંસ્થાનું બંધારણ, તે તો માર્ગદર્શન આપનારી રેખાઓ છે. એમાં કશું જ ડબેસલાખ નથી હોતું. કેમ કે બંધારણ પણ આપણે અને આપણા માટે ઘડેલું હોય છે. એમાં મૂળ ભાવના કે હાર્દ છે તે તો ભાષા-સાહિત્યના વિકાસને અંગે છે, સમાજને સાહિત્ય સાથે અને સાહિત્યને સમાજ સાથે જોડી રાખવાની વાત છે. સાહિત્યના શબ્દથી સમાજ સંસ્કારી અને સંવેદનશીલ બને છે. તો સામે પક્ષે, સમાજમાં બનતી અવનવી ઘટનાઓ, વિચારણાઓ અને ધારણાઓ કળાની શરતે સાહિત્યનું હાર્દ બને છે. કોઈ એક ઇલાકો પોતાને સ્વતંત્ર માને તો બહુ મોટી ગરબડ થાય. કેમ કે બંનેને એકબીજાનો પવિત્ર કહી શકાય એવો આધાર હોય છે. આ સંસારને એક મહાકાય સાંચારૂપે જોઈએ તો સાહિત્ય અને લલિત કળાઓ તેનું ઊંજણ છે.

પરિષદની કેટલીક પરંપરાઓ જૂની અને દૃઢ થયેલી છે. લોકો એ પરંપરાને એના અવિભાજ્ય અંગ તરીકે ઓળખે છે. જાહેરમાધ્યમો અને ત્વરિત સંક્રમણના વિકાસનો આપણને છેલ્લાં વર્ષોમાં ઘણો પરિચય થયો છે, એનાં સારાંમાઠાં પાસાં-પરિણામોનો આપણને અંદાજ છે. પણ, એથી સાહિત્યના પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ ઠોડવા જેવી નથી. ઉત્તમ પુસ્તકો આજે પણ વંચાય છે અને ખરા રસિકોની પિપાસાને તોષે છે. વળી, આપણું ગ્રંથાલય એટલું સમૃદ્ધ છે કે માગો તે સંદર્ભ લગભગ તો મળી જ રહે. ગ્રંથાલયના આશ્રયે પણ ઘણી પ્રવૃત્તિઓ થાય તે આપણે જોઈશું. સાહિત્યના પ્રવાહને વહેતો અને તાજો રાખવા માટે પ્રગટ થતાં સાહિત્યની ભલે પ્રતિભાવાત્મક, પણ સમીક્ષા કે નોંધ ત્વરિત ગતિએ થતી રહે તો આપણે સમય સાથે તાલ અનુભવીએ. એવું જ કાર્ય ઉત્તમ સાહિત્યના પ્રચાર-પ્રસારનું છે. અલગઅલગ નિમિત્તે, લોકો સમક્ષ આપણા સાહિત્યકારો સતત નવું નવું ને નવી રીતે રજૂ કરતા રહે તો પરંપરા વ્યાપક અને મજબૂત બને. એ કામ આપણે સાતત્યની રીતે કરવાનું રહે છે. પૂર્વે શ્રી રસિકલાલ પરીખે કહેલી વાત – ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સાહિત્યકારો, સાહિત્યરસિકો અને સાહિત્યજિજ્ઞાસુઓનો સમૂહ છે, તેનું મંડળ છે.’ આજે પણ ખ્યાલમાં રાખવાની છે. વળી, નર્મદે આપણને ‘મંડળી મળવાના લાભ’ તો કદા જ છે.

માત્ર ઓળખીતાંપાળખીતાં જ નહીં, ખરા સાહિત્યરસિકો કે જે સાહિત્યસંગ માટે, ગમતાં પુસ્તકો માટે, ઉત્સુક અને વ્યાકુળ છે તેઓને પરિષદ પ્રતિ આકર્ષવા અને સહયોગી બનાવવાનું કાર્ય પણ મોટું છે. જેટલી સંખ્યા વધશે તેટલી ભાગીદારી વધશે એ જાણીતી બાબત છે. ગુજરાત અને ગુજરાત બહારની નાનીમોટી સાહિત્યસંસ્થાઓ પણ વિવિધ ઉપક્રમમાં પરિષદ સાથે જોડાય, મદદરૂપ થાય, પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

થોડો આર્થિક ભાર પણ ઉપાડે તો પ્રચાર-પ્રસારનું કામ વધારે ગતિ પકડે. આ માટે પરિષદનાં જ્ઞાનસત્રો અને સંમેલનો ઉપરાંત પ્રસંગાધારિત કાર્યક્રમો ઉપર આપણે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પડશે. ખાસ તો ભગિનીસંસ્થાઓ સાથે નવેસર તાલમેલ રચીને વ્યાપક સમૂહ લગી પહોંચવાનો પુરુષાર્થ આદરવો પડશે. આ થઈ બહારની વાત, પણ માતૃભાષાસમેત અંદરખાને આપણે સંશોધનો, નવા નવા પ્રકલ્પો અને વૈવિધ્યપૂર્ણ સંપાદનો કરીને અગાઉનાં સાહિત્યને તેના યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં જાળવી રાખવાની કામગીરી સાતત્યપૂર્વક ચલાવવાની થશે. આવાં કાર્યો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો સાચો પરિચય વ્યાપક સમાજને કરાવશે અને સમાજ તરફથી યોગ્ય પ્રતિસાદ પામવામાં નિમિત્ત બનશે એવો વિશ્વાસ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આજીવન સભ્યોએ પૂરા ઉમંગથી અમને સહુને વધાવ્યા છે એનું ગૌરવ સ્વીકારવા સાથે આભારપૂર્વક, આ ગંભીર પણ રચનાત્મક જવાબદારીને સ્વીકારીએ છીએ. આવો, આપણે સહુ સાથે મળીને મથામણ કરીએ.

બે ગઝલ | સંજુ વાળા

1. જોજે

મળતું-ભળતું બધું ધારી ન બેસે જોજે!
તું અકારણ કે સંભારી ન બેસે જોજે!

આંસુથી આંખ શણગારી ન બેસે જોજે!
વાત અંદરની ઉચ્ચારી ન બેસે જોજે!

મર્મ જીવનના તું ગોપિત ભલે રાખે પણ
ભીતરી ભાવ ભંડારી ન બેસે જોજે!

ઝાડ, જંગલ, પશુ, પંખીય સૌ છે ભયભીત,
આપદા કોઈ અણધારી ન બેસે જોજે!

વર વચનસિદ્ધિનું છે તારા ઝાંઝર-રવને
હૃદથી ઝાઝરું ઝણકારી ન બેસે જોજે!

સાંભળ્યું છે મહા મોહક મહા તાંત્રિક છે
મંત્ર મન્મથ તને મારી ન બેસે જોજે!

કામનાઓ પતંગિયાં બની ઊડે છે,
તારે માથે મહામારી ન બેસે જોજે!

જે કરી ના શકે છે સામનો કાગળનો
એ અકાલીન અવતારી ન બેસે જોજે!

2. કે

ન પૂછીએ કંઈ જ, નથી જાણવું કે,
સહજ ચાલ્યા કરવું, નથી પામવું કે.

નહીં સાધુતા કે ન હો જાપવું કે,
ગરથ જ્ઞાનનું નહિ, ના આરાધવું કે.

નિયમ આચરણ ધ્યાન સતસંગ રોજા-
પરેજી ના કોઈ, નથી લાંઘવું કે.

અહાલેક અથવા તો અલ્લાહુ અકબર,
ભલે એક હો પણ ના આલાપવું કે.

બને તો કે એવું કરી છૂટવું કે-
કશું પણ ન લેવું, સતત આપવું કે.

પુરાતનનો વ્યામોહ, ધખના નવાની,
જતન કે ઉથાપન કે ના સ્થાપવું કે.

વિચારો ને વ્યવહાર, વાણીય નૂતન,
હજો આંગળીથી નીતરતું નવું કે.

જામ પિવાઈ ગયા | સાહિલ

1. જામ પિવાઈ ગયા

હવાના હળવા હડદોલે હલેસાઈ ગયાં અંતે,
ઠરાદા વાદળાંની જેમ વીખરાઈ ગયાં અંતે.
સૂરજના સારથિ થાવાની ઇચ્છા રાખનારાઓ,
સ્વયંને પણ જડે ના એમ ખોવાઈ ગયા અંતે.
જતનથી જીવ જેમ જ જાળવ્યાં તાં જિંદગી આખી,
શ્રીફળની જેમ એ સપનાં વધેરાઈ ગયાં અંતે.
ઘણા વાંચા-ચૂકા રસ્તા સરળતાથી વટાવ્યા પણ
હતા જે સાવ સીધા ત્યાં જ અટવાઈ ગયા અંતે.
તૂફાનો સામે ઝીલી ઝીંક સામી છાતીએ તેઓ
પ્રતિકૂળતાની વચ્ચે ચોતરફ છાઈ ગયા અંતે.
બહુ મથવા છતાં જે બોલના ના મર્મ સમજાયા,
સમય બદલાતાં આપોઆપ સમજાઈ ગયા અંતે.
તરસના અર્થ થોડા ઔર સાહિલ જાણવા પામ્યા,
નહોતા પીવાના એ જામ પિવાઈ ગયા અંતે.

દરિયો લેસનચોર છે | કિરીટ ગોસ્વામી

દરિયો લેસનચોર છે; ભૈ, દરિયો લેસનચોર છે!
કેવો મસ્તીકોર છે; ભૈ, કેવો મસ્તીખોર છે!
દરિયાના અક્ષરમાં તો ભૈ, ફીણ-ફીણ!
મોજાંનાં દફતરમાં તો ભૈ, ફીણ-ફીણ!
ખારો ચારેકોર છે; ભૈ, ખારો ચારેકોર છે!
દરિયો મસ્તીખોર છે; ભૈ, દરિયો મસ્તીખોર છે!
લંચબોક્સમાં શંખ, છીપ ને કોડા-કોડી!
આખો દિવસ કલાસરૂમમાં દોડાદોડી!
ઘૂ ઘૂ એનો શોર છે; ભૈ, ઘૂ ઘૂ એનો શોર છે!
દરિયો લેસનચોર છે; ભૈ, દરિયો લેસનચોર છે!

બે ગઝલ | ચંદ્રકાન્ત પટેલ 'સરલ'

1. કુરાન રાખે છે

થોડાક ખાનદાન હજી એ વિધાન રાખે છે,
સત્કારવા મહેમાન મીઠી જબાન રાખે છે.
આવો તો આવકાર અને જાવ તો કહે અલવિદા,
આનાથી ક્યાં વધારે કોઈ માન-પાન રાખે છે!
કરશો નહીં તમે કોઈ અફસોસ જે પડ્યું માથે,
આ ઝાડ પણ સુકાયલું એકાદ પાન રાખે છે.
આંખોમાં જે સમાવી શકે છે ગગન આખેઆખું,
બસ એ જ મેઘધનુષી રંગોનું બિછાન રાખે છે.
આ ફૂટપાથ છે એય પણ એક સારી બાબત છે,
બાકી ગરીબ-ભીખુ રે'વા ક્યાં મકાન રાખે છે?
અક્કડ વલણ કોઈ એકલાનું જ હોય છે થોડું?
હરએક શબ્દ થોડુંઘણું તો ગુમાન રાખે છે.
એ એક હાથમાં છૂરી ને બીજા હાથમાં સોટી,
સાવધ રે'વા બે ચીજ જીવન દરમિયાન રાખે છે.
સમજાય છે પરંતુ સમજવું કશું નથી જેને,
એવા માનવ બગલમાં ગીતા ને કુરાન રાખે છે!

2. હવામાંથી

ચાલી ગયા ધીમે ધીમે શ્રોતા સભામાંથી,
પાછળ હતાં એ પણ ગયાં છેવટ કથામાંથી!
છે કામ બહુ મુશ્કેલ નીકળવું પ્રથામાંથી,
જે નીકળ્યા એ પામ્યાં સુખ ચારે દિશામાંથી.
આખર થયાં છે મરણને શરણ બધાં હરણાં,
પામ્યાં ન જળ દોડી દોડીને ઝાંઝવાંમાંથી!
કોઈ ઈમામે મંત્રનું જળ છાંટ્યું મંતરીને,
પણો સુકાયાં એક છાંટે ઝાડવાંમાંથી!

કોઈ ઉપાયો ઘરગથું નહિ કારગત થાય,
 બેઠો થશે ના કેફનો માણસ નશામાંથી!
 પ્રશ્નો ઉકેલાયા વિનાના રૈ જશે સૌના,
 જ્યારે થશે આદેશ ઉપરની સત્તામાંથી!
 છે રાહ તો સીધી, પહોંચો પગ ઊપાડીને,
 સામે નહીં આવે મુકામો કંઈ હવામાંથી!

સમણાંનું ફૂલ | બાબુ નાયક

સખી, સમજણ પડે છે તને વાતમાં ?
 નીંદરની ડાળી પર સમણાંનું ફૂલ
 હાય, ચોરી ગયું રૈ કોઈ રાતમાં,
 સખી, સમજણ પડે છે તને વાતમાં ?

કેશરની ક્યારીમાં ફાલ્યો'તો છોડવો
 એ શોભાવે આખ્રોયે બાગ;
 લાલ-પીળાં જોઈ ફૂલ લાગે એવું કે
 ડોલે ડાયરામાં દરબારી પાઘ.

એવું ચડ્યું'તું ચોર પગલાંનું ઘેન
 ન્હોતું સાન-ભાન સંચોડું જાતમાં.
 સખી, સમજણ પડે છે તને વાતમાં ?

આળસ મરડું ને ત્યાં તો ઝણકાતું ઝાંઝર
 સૈ જાગ્યાનો થાતો અણસાર;
 હુંયે અભાગણીએ ઓઢ્યું ના કાંઈ
 ખાલી ઓઢણીનો આછેરો ભાર,
 ચૂંટી ખણ્યાનું સુખ લાગ્યું એવું કે
 પડી અમથી ના અમથી પંચાતમાં.
 સખી, સમજણ પડે છે તને વાતમાં ?

ફૂલો તો ફાટ ફાટ ફાંટે ભરાય
 પણ મઘમઘને કેમ કરી રોકું ?

ગજરો ગૂંથું કે ગૂંથું વેણી-વરમાળ
 એની અવઢવમાં આવી ગ્યું ઝોકું,
 જાણે'લી તોય તું કેવી અજાણ ?
 કોક ઊંડેથી બોલ્યું પ્રભાતમાં;
 સખી, સમજણ પડે છે તને વાતમાં ?

લ્યો, હતા એમના એમ | નરેશ સોલંકી

લ્યો, હતા એમના એમ
દૂર દેશથી સુગંધ લાવ્યો
જોયું ત્યાં તો વ્હેમ
લ્યો, હતા એમના એમ.

જળની સરજત જળમાં ડૂબે પળની સરજત પળમાં,
અંધારું ઠેલીને થાક્યાં, રહ્યાં રૂપાળાં છળમાં.

રોજ દીવડા શગે ચડે ને
રહે નિરુત્તર કેમ ?
લ્યો, હતા એમના એમ.

પડીઆખડી પડદા પાછળ શું છે જોવા ચાલ્યા,
તરત 'કોણ છે?' એવું કહીને ઝબૂ દઈ કાંડે ઝાલ્યા.

ખબર પડી ને બળી મર્યા રે
પતંગિયાની જેમષ
લ્યો, હતા એમના એમ.

મ્લેરછો આવી રહ્યાં છે | યજ્ઞેશ દવે

મંત્રી : મહારાજનો
હસ્તિનાપુર નરેશનો
નૃપાલોના નૃપાલનો જય હો
હસ્તિનાપુરની પતાકા ફરકે છે
કુરુ કાશી કોશલ કાશ્મીર કિષ્કિંધા પર
પંચાલ પલ્લવ પાંડ્ય પ્રાગજ્યોતિષ્પુર પર
અંગ વંગ કલિંગ પર
મત્સ્ય મગધ ચેદિ અવંતિ દેશ પર
સ્થળે સ્થળે ગુપ્તચરો છે આપના
પ્રજા આપની છે
સર્વત્ર સુખ શાંતિ છે
પણ ગુપ્તચરો લાવ્યા છે માહિતી
થોડો અસંતોષ છે શારદા દેશમાં
થોડો હસ્તિનાપુરમાં
ને
થોડો બંગદેશમાં.

- મહારાજ : કહો મંત્રી કહો સંત્રી
એ સ્ફુલિંગ છે કે જવાલા ?
- મંત્રી : આપ તો જાણો જ છો મહારાજ
કે
એક સ્ફુલિંગ જ હોય છે પર્યાપ્ત
મહાનલ માટે.
- મહારાજ : સીમાઓ તો પર્યાપ્ત સુરક્ષિત છે ને ?
– મેદાન પર્વત અને સમુદ્રની સીમાઓ ?
સંત્રીઓ પર્યાપ્ત છે ને સીમાઓ પર
પ્રહરે પ્રહર પહેરો ભરે છે ને બરાબર ?
- સેનાપતિ : મહારાજ
આપની આજ્ઞા
અને આપણી પરાક્રમી ચતુરંગિણી સેનાથી
મેદાન પર્વત સમુદ્રની સીમાઓ સુરક્ષિત છે.
- મહારાજ : મંત્રી
બીજી કોઈ માહિતી ?
- મંત્રી : નગરજનો તુષ્ટ છે
પણ ગ્રામજનો શબરો, શૂદ્રોમાં થોડો રોષ છે.
કહો મહારાજ શો કરશું ઉપાય ?
- મહારાજ : જાવ
પ્રજાને કહો
પ્રખર સ્વરે કહો
વારંવાર કહો
જને વને નગરે નગરે કહો
કહો
કહો કે મ્લેચ્છો આવી રહ્યાં છે
રાજ્યને ભય છે મ્લેચ્છોથી.
- મંત્રી : પણ મહારાજ
આપ તો શત્રુંજય
આપની પ્રજાને સો હોય ભય ?
ક્યાંય દેખાતું નથી શત્રુસૈન્ય
કે શત્રુસંચાર
ગુપ્તચરોનો કોઈ સંદેશ નથી

આક્રમણનો અંદેશ નથી
ગુપ્તચરો પર ગુપ્ત નજર રાખતાં
પ્રગુપ્તચરોનો પણ કોઈ સંદેશ નથી.
સર્વ સીમા સુરક્ષિત છે
અભેદ છે.

મહારાજ : આદેશ માત્ર હોય છે પાલન કરવા માટે
નહીં કે સંદેહ કે પ્રશ્ન માટે
પાલન કરો મારા આદેશનો
શીઘ્ર
શીઘ્ર નહીં શીઘ્રાતિશીઘ્ર.
હવે જને વને નગરે નગરે માર્ગે માર્ગે
શમતો નથી મહાઘોષ
'મ્લેચ્છો આવી રહ્યાં છે
મ્લેચ્છો આવી રહ્યાં છે.'
અને
હવે તો હસ્તિનાપુર જ નહીં
સમસ્ત પ્રજા એકસ્વરે કહી રહી છે
'મ્લેચ્છો આવી રહ્યાં છે
મ્લેચ્છો આવી રહ્યાં છે
હોઈ શકે છે તમારી આસપાસ
હોઈ શકે છે તમારા પરિચરો
મ્લેચ્છો આવી રહ્યાં છે
મ્લેચ્છો આવી રહ્યાં છે.'
'ક્યાં છે મ્લેચ્છો ?'
પ્રશ્ન કરનાર હવે છે કારાગારમાં.
સેનાપતિ મંત્રી પણ નથી જાણતા કે
કઈ સીમાથી આવી રહ્યાં છે મ્લેચ્છો.
તેઓ પણ
પ્રજા સાથે જ ગરજી રહ્યાં છે
'મ્લેચ્છો આવી રહ્યાં છે
મ્લેચ્છો આવી રહ્યાં છે.'

રાજજા | સમીર ભટ્ટ

મેં જોયો હતો એને
સ્ટેશને ઢોટ મૂકી ચાલુ ગાડીએ ચડી
સહેજ હાંફતાં હાંફતાં મલકાઈને મારી સામે
આંખ મિચકારતો,
પત્ની પિયર જતાં
હાથે ભાખરી શેકી ચા બનાવી
સવારે નાસ્તો કરી લેતો,
ઓફિસમાં ઊંધું ઘાલી કામ કરતા
થાકી જાય ત્યારે
પાસે બેસેલી તરફ
તીરછી નજર નાખતાં જ પકડાઈ જતાં
સહેજ ઓઝપાતો,
સાંજના બાળકને બગીચે લઈ જઈ
ઘાસમાં રગદોળાતાં લીલોછમ બની જતો,
એના નાનકડા મકાનની બારીમાંથી પડતા
સસલાની રુવાંટી જેવા
ચંદ્રના અજવાસને માણી
પહેલી તારીખ પહેલાંની
થોડી રાત્રો સહ્ય બનાવતો,
ઘરના હિસાબો લખતી વેળા
રસોઈની ગંધથી છલકાતી
પત્ની પસાર થતાં
હિસાબમાં ગોટાળા કરતો,
જન્મદિને મોડો પહોંચતાં
મોં ફુલાવી બેઠેલ બાળકને
ટોપી પહેરી હસાવતો.
જોકે એની સાંજ
ક્યારેક લાંબી, નિસ્તેજ બની જતી.
એને પારખી ન શકતા
ચૂપચાપ તાકી રહેતો દીવાલોને
ક્યાંય સુધી.

હિંગનીય ખબર પડતી ન હોવા છતાં
 વરસના મસાલા ભરવા
 મલપતી ચાલે માર્કેટમાં જઈ
 મસાલા સૂંઘી,
 પરખવાનો ડોળ કરી
 વેચનાર સામે મસાલેદાર બની જતો,
 નવરાત્રીની ગરબીમાં ફાળો આપી
 પોતાનું નામ બરાબર બોલાયું કે નહીં
 તેની ચોકસાઈ રાખતો,
 સાઈકલ વેચી મોપેડ ખરીદેલું
 ત્યારે તો ગામ ગાંડું કરેલું એણે.
 ત્રીજી નોટીસે
 બાળકની ફી ભરી વટ્ટથી ઘરમાં પ્રવેશી
 ખરબચડી હથેળીથી
 બાળકના ગાલ પંપાળતી
 એ રાજજા
 હમણાંનો દેખાતો નથી.
 ક્યાં હશે ?
 શું કરતો હશે ?
 શોધું છું એને.

ચીં ચીં | અર્જુનસિંહ રાઉલજી

પાણી ભરેલું ઢીબું
 ગેલેરીમાં લટકાવ્યું
 તે સાથે
 ગેલેરીના હીંચકા ઉપર મૂકેલા
 તકિયાના ગલેફ ઉપર
 દોરેલી ચકલીએ
 ચીં... ચીં... ચીં... ચીં...
 કરી મૂક્યું.

ગાઠ ઊંઘમાં તેને એમ લાગ્યું કે કોઈ બૂમો પાડીને બોલાવી રહ્યું છે. પણ આવું તો કાયમ જ થાય છે ને? ક્યારેક મુશ્કેલીમાં પડેલા અંતરંગ મિત્રોના પોકાર, તો ક્યારેક એકદંડયા મહેલમાં કેદ થયેલી રાજકુમારીના આર્તનાદ, તો ક્યારેક કોઈ મુગ્ધાના ઇશારા દેખાય. ઘેરી ઊંઘના અંધકાર વચ્ચેથી ગળાઈ ગળાઈને આવી રહેલા આજના અવાજો કાંઈક જાણીતા હોય એવું લાગ્યું. તેણે આ અવાજોને અવગણ્યા અને અગાશીની પાળી તરફ પડખું ફરીને વધારાના ઓશીકાને કાન પર દબાવી દીધું, અવાજો ધીમે ધીમે ઓછા થતા ગયા અને ઊંઘ ફરીથી તેને ઘેરી વળી.

અગિયારમા ધોરણની પરીક્ષા હમણાં જ તો પતી હતી, અને બારમા ધોરણનો અભ્યાસ શરૂ થાય એ પહેલાંનું વેકેશન તેને શિયાળાના ઘઉંથી છવાયેલાં લીલાછમ ખેતર જેવું લાગતું હતું. માબાપના ‘ભણવામાં ધ્યાન આપ ડફોળ’ના મહેણાં-ટોણાંને અવગણીને, છપ્પનિયા દુકાળમાં ભૂખે મરેલો માણસ, સત્તાવનની સાલમાં જે રીતે ભોજન પર તૂટી પડે એ જ રીતે તે લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તકો પર તૂટી પડેલો!

રાત્રે જમ્યા બાદ થોડી વાર મા સાથે ગામગાપાટાં મારીને એ ગોદડામાં બે ઓશીકાં અને એક ચાદરનો વીંટો બનાવતો અને અગાશીમાં ઘા કરીને નાખી દેતો. વર્ષો પૂર્વે ખરીદેલા સસ્તા ભાવના એકમાળીયાની બહારની દીવાલોનું પ્લાસ્ટર વરસાદમાં લાગેલી લીલ અને ક્ષારની ભાત, ઘરની અંદર-બહારની સ્થિતિની ચાડી ખાતાં હતાં. અગાશી પર સુધરાઈના થાંભલા તરફ માથું રહે એ રીતે ગોદડું પાથરીને તે પાળી પર પગ ચડાવીને રાત્રે ત્રણ-ચાર વાગ્યા સુધી વાંચ્યા કરતો. સવારે તડકો ફેલાતો જાય એમ એમ એનું ગોદડું અને પોતે પાળીના છાંયડામાં સરક્યા કરતાં અને અંતે પરસેવે રેબઝેબ થઈ જાય ત્યારે નીચે આવીને ફરી સૂઈ જતો.

આજે હજુ તો આછો આછો પ્રકાશ જ નીકળેલો, ઊંઘ તેની ચરમ અવસ્થામાં હતી, અને આ અવાજો કૂદી આવ્યા. ઓશીકું કાન પર દબાવીને તે ફરીથી મખમલી ઊંઘમાં સરી પડ્યો. એની આસપાસ ટક ટક ટક અવાજો આવવા લાગ્યા. ઊંઘ થોડી બગડી અને એટલામાં જ એક નાનો પથ્થર એના માથામાં વાગ્યો. ગુસ્સામાં એ બેઠો થઈ ગયો. પાળી પરથી ઘરના ફળિયામાં જોયું તો મા એક પથરો નાખવાની

તૈયારીમાં હતી. એનું ઊંઘરેટું મોઢું જોઈને મા બોલી,

‘જલદી હેઠે આવતો રે, મેં ચા મેલી દીધી છે. તારે વડીયા જાવાનું છે.’

એ બોલ્યો ‘અટાણમાં ?’

માએ જવાબ આપ્યો “હા, જલદી કર તો આઠની બસમાં બેહી જવાશે.,

કમને એણે ચાદર અને ઓશીકાને ગોઠડામાં વીંટીને ફળિયામાં ઘા કર્યો અને છજા પરથી દીવાલ પર કૂદીને નીચે આવ્યો. પથારીને લોખંડના પલંગની નીચે ઘુસાડીને ચોકડીમાં બ્રશ કર્યું અને મોં ધોયું. બાથરૂમ જેટલા રસોડામાં બેસીને ચા પીતા વખતે માએ કહ્યું,

‘ચમન, તારા બાપુજીના બાળપણના ભાઈબન વનરાવનભાઈ ફોરેનથી આવ્યા છે ને પરમ દિવસે આપણા ઘરે આવવાના છે. કાગળમાં લખ્યું છે કે મગનાને કેજો ઘેર હાજર રે. ન્યા ફોન તો છે નહીં કે ફોન કરી દઈએ. તું જ આઠની લોકલમાં વ્યો જા, સમાચાર આપીને બપોરે તારા બાપુજી હારે ખાઈ લેજે. ઈ ભેળા આવે તો ઠીક, નકર સમાચાર આપીને વળતી બસમાં પાછો વ્યો આવજે.’

તેણે વનરાવનકાકાની ભાઈબંધીના અનેક કિસ્સા બાપુજીના મોઢે સાંભળેલા. એને જૂનાગઢની ઢાળવાળી શેરીઓમાં પોતાના બાપા અને વનરાવનકાકા ખભે દફતર લઈને નિહાળે જાતા હોય, વિલિન્ગડન ડેમમાં નાગડાપૂગડા ધુબાકા દેતા હોય એવાં દશ્યો દેખાવા લાગ્યાં. એને યાદ આવ્યું કે આ વનરાવનકાકો પેરિસમાં ચિત્રકાર છે. એના દિલોદિમાગ પર છવાયેલી ઊંઘના અંધારામાં એક ચમકારો થયો,

‘આ કાકો મારા સાટુ કાંઈ લાવ્યો હોય એવું પણ બનેને ?’

બુઢ્ઢીના બાલ મોઢામાં જતાં જ જેમ ઓગળી જાય, એમ તેની ઊંઘ ઓગળી ગઈ. ફટાફટ હાથમોઢું ધોઈને કપડાં બદલીને એ તૈયાર થઈ ગયો. માએ વનરાવનકાકાનો પત્ર આપ્યો અને સાથે સાથે દસની નોટ આપીને કહ્યું,

‘જાવાની ટિકિટના ચાર, અને આવવાના ચાર, તોય બે વધશે, અને કારણ વના વાપરી નો ખાતો. તારા બાપુજી ભેળો ખાઈ લેજે. અને સાંજ થાય ઈ મોર પાછો આવી જાજે...’

એણે પત્ર બેલબોટમના આગળના ખિસ્સામાં નાખ્યો અને દસની નોટ ઉપરના ખિસ્સામાં સાચવીને મૂકી. ઘરથી નીકળીને બાજુના ઘરમાં પાણી ભરી રહેલી રૂપાળી રાધા પર નજરોનું ત્રાટક કર્યું, પરંતુ એ તો બેડાગાગર ભરીને નીચું ઘાલી પોતાના ઘરમાં જતી રહી. ઊંડો નિઃસાસો નાખીને દઈભરી ગઝલ ગણગણતો તે બસસ્ટેન્ડ તરફ ચાલ્યો. ગલીમાંથી નીકળીને બસસ્ટેન્ડ સુધીના રસ્તા પર આવેલી ગાંઠિયાવાળાની દુકાન પાસેથી પસાર થતાં તેને જીભ પર ગાંઠિયા સાથે સંભાર અને લીલાં મરચાંનો સ્વાદ અનુભવાયો. તેને લાલચ થઈ આવી, પણ માત્ર પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

બે રૂપિયાનો માર્જિન તેના પગને બસસ્ટેન્ડ તરફ ઢસડી ગયો.

બસસ્ટેન્ડ પરના રિફ્રેશમેન્ટ સ્ટોલ પરથી નજર ફેરવી લઈને તે ઇન્કુવાયરીની બારીએ ગળામાં રૂમાલ ભરાવી, ટેબલ પર પગ ચડાવીને બેઠેલા કન્ટ્રોલરને જોઈ રહ્યો. નીચે ઝૂકીને ઘોંઘાટ વચ્ચે સંભળાય એટલા ઊંચા અવાજે પૂછ્યું,

‘વડીયાની લોકલ કેટલા વાગે છે? કયા પ્લેટફોર્મ ઉપર આવશે?’

તેની સામે જોયા વગર જ કન્ટ્રોલર બેફિકરાઈથી માંડ સંભળાય એવા અવાજે બોલ્યો,

‘આઠ વાઈગે તઈણ નંબર ઉપર આવશે.’

એ ત્રણ નંબરના પ્લેટફોર્મ પર જઈને ઊભો રહ્યો. ટોળાંના ગણગણાટમાં તેના વિચારો ડૂબવા લાગ્યા. ગામડિયાઓનાં મેલાંઘાણ કપડાંમાંથી ફેલાઈ રહેલી પરસેવાની ગંધ તેને ઘેરી વળી. આ ગંધની સાથે સાથે આવતી અણગમાની લાગણીએ તેને ખિન્ન કરી દીધો. તેને થયું કે ઘરેથી એકાદું પુસ્તક સાથે લીધું હોત તો બસમાં પ્રવાસ સહ્ય બની જાત. તેણે આજુબાજુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. બાંકડે બેઠેલા લેંઘા-ઝભ્ભાવાળા એક યુવાન અને પોપટી સાડી પહેરેલી યુવતીની વચ્ચે બેસીને પાર્લે-જી ઝાપટી રહેલા શેડાળા બાળકને જોઈને તેના પેટમાં ગુડગુડિયા બોલવા લાગ્યાં. તેને યાદ આવ્યું કે બસની લ્હાયમાં પોતે નાસ્તો કરવાનું પણ ભૂલી ગયેલો. એ બાળકે જ્યારે પોતાનું બિસ્કિટનું પેકેટ માની સાડીમાં છુપાવ્યું ત્યારે તેને ભાન થયેલું કે પોતે અકરાંતિયાની માફક બિસ્કિટને બાળકના મોંમાં જતું, ચવાતું અને ગળા નીચે ઉતારાતું જોઈ રહેલો.

સંકોચ સાથે તેણે નજર ફેરવી લીધી. પગ વાળીને બેઠેલા પાઘડિયાળા ભાભલાઓના માથે ઘૂમરાતા બીડીના ગોટા, ખેતરના બોરમાં ડૂબી ગયેલી મોટરનો ખરખરો, પોતાને જોઈ રહેલા યુવાનોની વાત કરતી ગામડાંની ગોરીઓ વચ્ચે એ એકલો પડી ગયો હતો. એકાએક ડેપોના પાર્કિંગમાંથી એક બસ રોકેટની જેમ નીકળી અને રિવર્સમાં ત્રણ નંબર પર લાગી. પેસેન્જરો ઊભાં થઈને દોડ્યાં. તેણે બસની પાછળની બારીમાં લાગેલા પાટિયા પર નજર નાખી, વડીયા વંચાયું અને તેને ફાળ પડી અને ઊભા ઊભા જવું ન પડે તે માટે એણે પણ બસના દરવાજા તરફ આંધળી દોટ મૂકી. લાલ-પોપટી સાડલા, મેલાંઘેલા લેંઘા-ઝભ્ભા, ચોઈણીઓ અને શેડાળાં છોકરાંઓની પ્રસરી રહેલી વાસના દરિયામાં જાણે તરતો હોય એમ તે માંડમાંડ બસમાં પ્રવેશ્યો. નજીકમાં નજીક જ્યાં જગ્યા મળી ત્યાં બેસી પડ્યો.

બસ હકડેઠઠ ભરાઈ ગઈ એટલે ઊપડી. નાનું બસસ્ટેન્ડ અને ગામનું હનુમાનપરુ ગયું એટલે બારીમાંથી આવતા પવને સૌને રાહત આપી. ખીચોખીચ ઊભેલા મુસાફરો વચ્ચેથી ચમત્કારિક રીતે જગ્યા કરીને બસના છેવાડે પહોંચેલા કન્ડક્ટરના પંચનું પ્રશ્નાર્થ ટકટક ટકટક અને જવાબમાં મુસાફરોનું બે ઊજળા,

અઢી કુકાવાય નજીક ને નજીક આવતું ગયું. કંડકટર એની પાસે આવ્યો અને એના મોં સામે ટકટક કરીને આંખોથી પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેણે વટથી ખિસ્સામાંથી દસની કાઢીને કંડકટરની આંખમાં આંખ નાખીને કહ્યું : એક વડીયા. સમજાય નહીં એ રીતે કાણા પાડેલી બે ટિકિટ આપી અને કંડકટરે તેને ચાર રૂપિયા પાછા આપ્યા. એ ઘડીક ટિકિટ સામે અને ઘડીક બે-બેની બે નોટો સામે જોઈ રહ્યો. પછી કંડકટરની બાંય ખેંચી અને પોતાની હથેળીના ચાર રૂપિયા દેખાડીને કહ્યું,

‘બાકીના બે ક્યાં?’

‘દસની નોટમાંથી છની ટિકિટ, બાકીના સ્યાર તો દીધા.’

એણે કંડકટરને કહ્યું, ‘ટિકિટના વધી ગયા કે શું? અમરેલીથી વડીયાની લોકલમાં કાયમ ચાર જ થાય છે.’

કંડકટરે બસના પાટિયા સામે હાથ કરીને કહ્યું ‘જોઈને બેહતા હો તો, આ ડોહી લોકલ નથી, એસ્પ્રેસ છે. લાલ પાટિયું નો જોયું?’

એનાં તો જાણે બારે વાણ ડૂબી ગયાં. માના શબ્દો એના મનમાં ઘૂમરાવા માંડ્યાં જાવાની ટિકિટના ચાર, અને આવવાના ચાર, તોય બે વધશે.’ એની અંદર ‘બે વધશે, બે વધશે, બે વધશે . . .’ એવા પડઘા પડવા લાગ્યા. પરસેવાનો એક રેલો એનાં ભવાં ઉપરથી ઊતરીને એની આંખમાં ગયો, એની બળતરાએ એ પાછો ભાનમાં આવ્યો. પહેલાં તો એને મા પર ખૂબ દાઝ ચડી... બાપાનો આટલો પગાર છે, ઘરનાં ભાડાં નથી ભરવાનાં, તો શું કરવા આમ ગણી ગણીને પૈસા આપતી હશે? પણ એક વિચાર એના મનમાં ઝબૂક્યો અને એ હળવો થઈ ગયો.

એણે જાતને જ કહ્યું “બાપા બેઠા છે ને... જમવાનું તો બાપા ભેગું છે, અને હવે પાટિયું જોઈને બેહીશ લોકલમાં વળતાની ટિકિટ ચારની જ થાશે. મેંય ખાલી ખાલી ટેન્શન વધાર્યું. અને એના મોં પર એક હળવાશભર્યું સ્મિત ફરી વળ્યું.

* * *

લગભગ દસેક વાગે એ બસમાંથી ઊતર્યો. વડીયા આમ તો તાલુકા-પ્લેસ કહેવાય, પણ હતું મોટા કદનુ ગામડું. ગામની આરપાર નીકળતા એકમાત્ર રસ્તા-સિવાય વિકાસની પ્રતીક્ષામાં રહેલું આ મોટું ગામડું વેસ્ટર્ન ડ્રિલર ફિલ્મોમાં જોવા મળતા ભેંકાર ગામો જેવું જ ઉજ્જડ. ખાલી કહેવા પૂરતા બસસ્ટેન્ડની બન્ને તરફ મુખ્ય બજારનો આભાસ કરાવતી ગણીગાંઠી દુકાનોની હરોળ હતી. એકાદ પાનબીડીની, એકાદી ચાની લારી અને ટ્રાવેલ્સની બુર્કિંગ ઓફિસને બાદ કરતાં બાકીની દુકાનોમાં સસ્તાં ભોજનાલય, ગાંઠિયા-જલેબી અને ચેવડા-ચવાણાના સ્ટોલ જ હતાં. તળાઈ રહેલા વણેલા ગાંઠિયાની સુગંધે બાપાની ઓરડી તરફ આગળ વધી રહેલા તેના પગમાં ઝડપ આવી ગઈ. થોડે દૂર ગલી વળતાં જ ત્રીજા નંબરની ઓરડી બાપાની છે અને ત્યાં રોટલી કે પરોઠા-શાક તો મળી જ રહેવાનું પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

છે, આ વિચારે તેને પેટમાં થોડું સારું લાગ્યું.

ગલીના નાકેથી જ એની નજર ત્રીજો દરવાજો ખુલ્લો છે કે નહિ તે પામવા મથમણ કરી રહી. એક દરવાજો, બીજો દરવાજો અને ત્યો આ ત્રીજો આવી ગયો. વરસાદ અને તડકો ખાઈને રંગ ગુમાવી બેઠેલા બરછટ લાકડાંના બેય કમાડ ચસોચસ બિડાયેલાં હતાં. કમાડના ઉપરના ભાગે બારસાખની કડીમાં લોખંડની સાંકળ ચડાવેલી હતી અને ત્યાં તાળુ લટકતું હતું. એનો જીવ અધ્ધર થઈ ગયો, તેણે બે દરવાજા વચ્ચેની તિરાડમાં નજર નાખીને અંદર જોયું. અંદર એક ખૂણામાં પથારીનો વીંટો પડેલો દેખાયો, બાજુમાં પુસ્તકોના ખડકલા પડ્યા હતા અને રૂમમાં આવેલી ચોકડીમાં એઠાં વાસણો દેખાયાં. તેણે થોડી વાર ઊભા રહીને આસપાસ જોયા કર્યું, પરંતુ શું કરવું તેની કંઈ સમજ ન પડી. એટલે તેણે બાજુની ઓરડીના ઉઘાડા બારણે ટકોરા માર્યાં. એક આધેડ સ્ત્રીએ દરવાજા પાછળથી ડોકિયું કર્યું. તેણે હિંમત કરીને પૂછી જ લીધું કે,

‘બાજુમાં રે છે ઈ મગનભાઈએ ઘરની ચાવી દીધી છે?’

પેલી સ્ત્રીએ નકારમાં માથું ધુણાવ્યું અને કહ્યું ‘ઈ તો હવારની ગાડીમાં હેડોપિસે ગ્યા. કયે આવે ઈ નક્કી નથી.’ હવે એને ફાળ પડી. બાપા છે નહીં, ખાવાનું મળશે નહિ. અધૂરામાં પૂરું વધના જે બે રૂપિયા હતા એ તો કાળમુખી એક્સપ્રેસ બસ ખાઈ ગઈ. બચ્યા છે ખાલી રિટર્ન જાવાના લોકલના ભાડા જેટલા ચાર રૂપિયા. એને યાદ આવ્યું કે બાપા કહેતા કે ક્યારેક ક્યારેક અહીં આવી ને રે’તો હોય ને, તો કોક ઓળખે, અને કોક દી કામ આવે. તેને આજે ઘણો અફસોસ થયો કે બાપા ભેગો ક્યારેક અહીં રે’વા આવ્યો હોત તો આ ભેંકાર ગામમાં કોઈકને તો ઓળખતો હોત. પણ શું થાય? એણે ફરી એ દરવાજો ખખડાવ્યો અને પાણી માંગ્યું.

પાણીનો અરધો લોટો પહેલાં તો એ એકસાથે ગટગટાવી ગયો, અને વધેલું પાણી એ ઈરાદાપૂર્વક ધીમી ગતિએ પીવા લાગ્યો. એને મનમાં આશા હતી કે કદાચ એ બહેનને મનમાં રામ જાગે, થોડા પ્રશ્નો પૂછે અને પોતાની આવી સ્થિતિ જાણીને જમાડી દે . . . કાઠિયાવાડમાં અજાણ્યોય ભૂખ્યો ન જાય. પણ આજે એનાં કરમ ફૂટલાં હતાં કે ભગવાન જાણે કેમ, પણ એનો લોટો ખાલી થયો તો એ બહેન બોલ્યાં, ‘બીજું આપું?’ કચવાતા મને એણે ના પાડી. લોટો ભરીને પેટમાં ગયેલા ગોળાના, ઠંડા પાણીને કારણે તેની ભૂખ શમી ગયેલી. એને થયું... ચાલો, બસ મળે ત્યાં સુધી ટાઈમ નીકળી જશે. એ ધીમે પગલે બસસ્ટેન્ડ તરફ ઊપડ્યો. બસસ્ટેન્ડ વાળી શેરી સાવ સૂમસામ હતી. આજુબાજુના ગામડે ફરતી જીપ પણ લીમડાને છાંયડે પડી હતી. ચાના સ્ટોલની બાજુમાં આવેલા બસસ્ટેન્ડના બાંકડે એ બેઠો.

થોડી વાર બાદ એણે ચાવાળાને પૂછ્યું, ‘અમરેલીની બસ કેટલા વાગે આવે?’

ચાવાળાએ ઘડિયાળમાં જોઈને કહ્યું,

‘જોવોને અટાણે થયા સાડા દસ, અગિયારને વીસે, પછી સાડાબારે, તઈણ અને છેલ્લે રાતે નવ વાઈગે છે,’

એણે તરત પૂછ્યું: આ બધી લોકલ જ હઈશેને ?

ચાવાળો થોડી વાર એની સામે જોઈ રહ્યો અને બોલ્યો, “ના ભઈલુ, છેલ્લી નવવાળી એક જ લોકલ હો . . આટલું કહીને એ ભડભડિયા પ્રાયમસને પંપ મારવા લાગ્યો.

હવે એ ખરેખર ઘાંઘો થયો. આવી તો કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય? ખિરસામાં હતા કુલ ચાર રૂપિયા અને ઘરે જનારી તમામ બસોમાં એકસ્ટ્રેસનાં ભાડાં લાગે એટલે ઓછામાં ઓછા છ તો થાય જ. બાપાની ગેરહાજરીમાં કે’વું પણ કોને? એકાએક એને યાદ આવ્યું કે બાપાના એક મિત્ર વડીયાની પી.ટી.સી. કોલેજમાં નોકરી કરતા હતા. બાપા કહેતા એ બધું યાદ આવ્યું કે એ એમના બહુ જ સારા ફ્રેન્ડ છે વગેરે વગેરે. ચાવાળાને પી.ટી.સી. કોલેજનો રસ્તો પૂછ્યો. આખા દિવસમાં પહેલા સારા સમાચાર એ હતા કે બસસ્ટેન્ડવાળી શેરી પતે ત્યાં સામે જે લોખંડનો ઝાંપો દેખાતો હતો એ કોલેજનો જ દરવાજો હતો. ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં તે લાંબા ડગલે કોલેજ તરફ ઊપડ્યો. થોડાં ડગલાં બાદ એની ચાલ ધીમી પડી ગઈ. એ એક વૃક્ષના છાંયે ઊભો રહી ગયો.

મા અને બાપા સિવાય કોઈ દિવસ કોઈ પાસે હાથ લાંબો કર્યો નહોતો, નાનો હતો ત્યારે શાળામાં દસ પૈસા ઉછીના લેવા બદલ પડેલો માર તેને યાદ આવી ગયો.

‘આવા ટાણે તો લેવાય, એમાં મા કાંઈ નો ખિજાય,’ એણે મનને સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો. ફરી એને માના શબ્દો યાદ આવ્યા,

‘ભૂખે મરી જાજે, પણ કોઈ સામે હાથ લાંબો નો કરતો કોઈ ‘દિ.’

આજે એની સામે એ જ સ્થિતિ હતી. રાતની લોકલ સુધી ભૂખ્યો બેસી રહેવું, અથવા તો બાપાના મિત્ર સામે હાથ લાંબો કરવો . . . એણે કલ્પના કરી,

‘કાકા, હું મગનભાઈનો દીકરો. આજે છોને શ્યું છે એવું કે...’

બાપાના મિત્ર એની સામે ઊભા છે અને એની પૈસા ઓછા પડવાની વાર્તા સાંભળીને તેને અવિશ્વાસની નજરે જોઈ રહ્યા છે એવી કલ્પનાએ જ એ શરમથી પાણી પાણી થઈ ગયો. તેને લાગ્યું કે તેના પગ રબરના થઈ ગયા છે. શરૂઆતમાં જે ઉત્સાહ હતો એ બાષ્પીભવન થઈને ઊડતો ગયો અને તેના સ્થાને તેના મનમાં અનિશ્ચિતતા, અજંપો અને ગભરામણ વધવા માંડ્યાં. એ જ્યાં ઊભો હતો ત્યાં જ આગળપાછળ ડોલવા લાગ્યો. હાથમાંથી સરી જતી માછલી જોઈને દમયંતીને કેવું લાગ્યું હશે તે એને આજે સમજાયું. તેના પેટમાં લાગેલી આગ અને માના હાથે પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

પીરસાયેલી થાળી વચ્ચે માત્ર એકસ્ટ્રેસના ભાડામાં ખૂટતા બે રૂપિયા જ ઊભા હતા. આ બે રૂપિયા અને પોતાની વચ્ચે માત્ર દોઢસો ડગલાં છેટે રહેલો લોખંડી દરવાજો જ હતો.

સામ્યવાદી દેશોના ભેદી લોખંડી દરવાજાના પ્રતીક જેવા પી.ટી.સી. કોલેજના દરવાજાને ઓળંગીને બે રૂપિયા ઝૂંટવી લેવા એ મક્કમ થઈને ત્રણ વાર આગળ વધ્યો, પણ નજીક પહોંચતાં જ એની હિંમત જવાબ આપી જતી. આ સમયે સ્વમાન શિખવાડનારી મા પર ગુસ્સો આવ્યો. સ્વમાન જાળવવાની અને સ્વમાન તોડવાની માનસિકતામાંથી, સ્વમાનને તોડવાની વૃત્તિની હાર થઈ. તેને લાગ્યું કે બાપાના મિત્રની સામે એ માત્ર બે રૂપિયા માટે આજીજી કરી શકશે નહીં. એ ટહેલતો ટહેલતો ફરી ચાવાળાની બાજુના બાંકડે છાંયડે આવીને શૂન્યમનસ્ક બેઠો. હવે તો રાતની લોકલ જ બચી છે. એક અમરેલીની બસ આવી, લાલ પાટિયું હોવા છતાં તેણે કોઈ દૈવી ચમત્કારની અપેક્ષાએ કન્ડક્ટરને પૂછ્યું,

‘અમરેલીની ટિકિટ કેટલાની?’

‘ચાર રૂપિયા,’ સાંભળવા એનું મન થનગની રહેલું, પણ તીરછા હાસ્ય કન્ડક્ટરના ‘છ પૂરા’ જવાબ સાથે જ તેના પેટનાં સૌ અરમાનો ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયાં.

તેના પેટે હવે લગભગ બળવો પોકારેલો. ચેખોવ અને ગોર્કીની વાર્તાનાં ચીથરેહાલ પાત્રોની પરવશતા અને લાચારી તેને આજે પોતીકી લાગતી હતી. તેના કાને એક અવાજ આવ્યો ‘છમ્મ’. ઊંચું ઉપાડીને એ અવાજના સ્રોત તરફ જુએ તે પહેલાં જ તેના નાકમાં તાવડામાં તળાઈ રહેલાં લીલાં મરચાંની સુગંધ આવી. ગાંઠિયા-જલેબીના સ્ટોલ પર મરચાં તળાયેલાં. ગાંઠિયા બનાવનાર કારીગર ઢાંકેલા ગાંઠિયાના લોટમાંથી એક મોટો ટુકડો કાઢીને તેનો છેડો ગરમ તેલના તાવડામાં ડુબાડે છે, અને તેલ પી-પીને ચમકી રહેલા પાટિયા પર વિશિષ્ટ અદાથી ગાંઠિયા વણવા લાગે છે. તેને લાગે છે કે એ કારીગર ઇરાદાપૂર્વક ગાંઠિયા વણતાં વણતાં તેની સામે જોઈને લુચ્ચું હસી રહ્યો છે. પાટલા પર લયબદ્ધ ફરી રહેલો તેનો હાથ, પાટલાની બાજુમાં વણાયેલા કાચા ગાંઠિયાની ઢગલી, એ ઢગલી તેલમાં નંખાય ત્યારે આવતો અવાજ. હવામાં ફેલાઈ રહેલી રંભા કરતાં પણ વધારે લોભામણી સુગંધે તેની આંખમાં ઝળઝળિયાં લાવી દીધાં.

તેને લાગ્યું કે હોજરીનું પોતાનું આગવું વજૂદ છે અને હોજરી પોતાનું અંગ નથી પણ પોતે હોજરીનું એક અંગ છે! ઘરે જવા ખૂટતા બે રૂપિયા, આખો દિવસ લોકલ ન હોવી, સામે જ ફરસાણવાળાનું ગ્રાહક ન હોવા છતાં ગાંઠિયા તળવા, આ બધું તેને તડપાવવા માટેનું કુદરતનું આયોજનપૂર્વકનું કાવતરું છે. તેને એકાએક વિકટર હ્યુગોની નવલકથા લા મિઝરેબલનો નાયક જ્યાં વાલજ્યા યાદ આવી ગયો.

તેને થયું કે ફરસાણવાળાને ત્યાં તળાતા તાજા ગાંઠિયાનો થાળ ઉઠાવીને ભાગે, પણ બાપાના ભાઈબંધ પાસે બે રૂપરડી માંગવાની હિંમત ના હોય એ ચોરી તો શું કરી શકવાનો! હટાણે આવેલા બે ગામડિયાને પરોઢાં-શાક ખાતા જોઈ તેનાથી રહેવાયું નહીં, એટલે ચાવાળાને ત્યાં મૂકેલી નાંદમાંથી લોટો ભરીને પાણી ગટગટાવી ગયો. પેટમાં લાગેલી ભૂખની આગ થોડી શાંત થઈ.

સરકારી મકાનની વંડીને છાંયે અધબીડેલી આંખે એક લયમાં વાગોળી રહેલી ગાયને જોઈને તેને થયું, ‘હું જો ગાય હોત ને તો, કાલે ખાધેલું વાગોળીને રાત પાડી દેત!’ એટલામાં એને યાદ આવ્યું, બાપા ઘણી વાર વડીયા રેલવેસ્ટેશનેથી સાંજે પાંચની ટ્રેનમાં કુંકાવાવ સુધી આવે, અને ત્યાં સ્ટેશનની બહારથી જ અમરેલીની છેલ્લી બસ પકડીને ઘરે આવતા. કુંકાવાવથી અમરેલીની એક ટિકિટના ત્રણ રૂપિયા છે એવું બાપા કહેતા એ તેને યાદ આવી ગયું. તેના દિમાગનાં ચક્રો ગતિમાન થઈ ગયાં,

‘આયાંથી લોકલ છેક રાતે નવ વાગે છે, તો રાતે પોગતા બવ મોડું થઈ જાય. એના કરતાં વડીયા રેલવેસ્ટેશન સુધી હાલીને વયો જાવ અને પાંચની ટ્રેનમાં બાપાનું નામ દઈને બેઠી જાવ, તો ટિકિટ લેવી નો પડે અને અડધી કલાકમાં તો કુંકાવાવય આવી જાય. ને ન્યાથી ટિકિટ થાશે ખાલી તઈણ રૂપિયા. ઘેર વેલા પુગાય તો ખાવા ભેગાય થવાશે. એણે ફરી ચાવાળાને પૂછ્યું કે ‘રેલવેસ્ટેશન કેટલું આઘું છે આયાંથી, ને કયા રોડેથી પુગાય?’ ચાવાળાએ રસ્તો દેખાડ્યો એટલે અંતર જાણવાની રાહ જોયા વગર તે ઝપાટાભેર રેલવેસ્ટેશન તરફ ઊપડ્યો. ગામ પત્યું. સીમ શરૂ થઈ. નાના રોડ પર વૃક્ષોના છાંયે છાંયે તે રેલવેસ્ટેશન પહોંચી ગયો. હવે તો માત્ર ટ્રેન આવે તેની જ રાહ હતી.

વડીયાથી કુંકાવાવ સુધીના રસ્તે તે ટ્રેનના દરવાજે જ ઊભો રહ્યો અને કુતૂહલપૂર્વક ખેતરો, સીમમાંથી પરત જતાં ખેડૂતો અને ઢેરઢાંખરને જોતો રહ્યો. દૂર દૂરથી કુંકાવાવ આવતું દેખાયું, અને તેની આંખમાં ચમક આવી ગઈ. ટ્રેન ઊભી રહી એટલે તે ઊતરીને સહેજવાર ઊભો રહ્યો. રેલવેસ્ટેશનની બહાર પડેલી બસ દેખાઈ એટલે તેણે હાશકારો અનુભવ્યો. પાછળથી એક અવાજ એના કાને પડ્યો... ‘એ ચાઅઆઆય, કાળાપટ્ટાની મસ્સાલેદાર ચાય.’ ટી-સ્ટોલ પર ઊકળી રહેલી ચાયના તપેલા, તેમાંથી ઊઠી રહેલી વરાળની આરપાર તે જોઈ રહ્યો. ઊકળતી ચાની સુવાસે ધરબી દીધેલી ભૂખને ફરી જાગ્રત કરી અને તેના પેટમાં પોઢી ગયેલા રાક્ષસો ફરી આળસ મરડીને બેઠા થયા અને ખાવાનું માંગવા લાગ્યા. તેણે ખિસ્સામાંથી ચાર રૂપિયા કાઢ્યા અને મનોમન હિસાબ કર્યો,

‘ઘેર પહોંચતા કલાક થશે જ, ટિકિટના ત્રણ જ છે, તો એક વધ્યો એમાંથી પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

ચા પી લવ તો?’

તેના મનમાં ફરી ગડમથલ ચાલી, પરંતુ નજીક આવી ગયેલા ઘર અને રેલવે-સ્ટેશનની પાછળ પડેલી લોકલ બસની હૂંફના સહારે તેની ભૂખ જીતી ગઈ. એ ધીમે પગલે સ્ટોલ પર જઈ ઊભો અને ચાવાળાને પૂછ્યું,

‘આખી કેટલાની?’

‘આખીનો રૂપિયો થાય. કાઢું?’

તેણે જોરથી માથું ધુણાવીને હા પાડી અને એક હાથે ચા ભરેલા કપરકાબી લીધા અને બીજા હાથે બેની એક નોટ આપી. સ્ટોલ વાળાએ તેને એક રૂપિયાની નોટ પરત આપી. તેણે કાળજીપૂર્વક એકની નોટને ખિસ્સામાં પડેલી બેની નોટ વચ્ચે મૂકી, અને કપમાંથી ચા રકાબીમાં રેડીને ગરમા-ગરમ ચાનો એક ઘૂંટડો ભર્યો. ઘૂંટડાને તેણે હોઠથી અંદર લઈને આખા મોંમાં ગોળગોળ ફેરવ્યો. કડક મીઠી ચાનો સ્વાદ તેના અણુએ અણુમાં ફરી વળ્યો, કુંડલિનીથી લઈને બ્રહ્મરંધ્ર સુધી તેને સાતે કોઠે દીવા થયા. વામન સ્વરૂપે વિષ્ણુ ભગવાને જેમ એક, બે અને ત્રણ ડગલાંમાં પૃથ્વીને વ્યાપી લીધી હતી, એ જ રીતે તેણે એક... બે અને ત્રણ ઘૂંટડામાં આખી ચા વ્યાપી લીધી. તેના વ્યાકુળ મન અને શરીર પર ધીમે ધીમે શાંતિની ઠંડક ઊતરી આવી.

રેલવેસ્ટેશનના ગેટ પર જવાબો આપવા ન પડે તે માટે લાકડાની ફેન્સિંગમાં પડેલા છોડામાંથી બહાર આવ્યો અને ઘરે લઈ જવા તેની રાહ જોઈ રહેલી બસને જોઈ રહ્યો. ઓસરી રહેલા અજવાસમાં તેને પોતાના ગામનું નામ વંચાયું. જંગમાં વિજયી થયેલા રાજાની અદાથી એણે આજુબાજુ નજર ફેરવી. ફરી બસના પાટિયા તરફ જોયું તો એ ચોંકી ઉઠ્યો,

‘એની માને પાટિયું લાલ કાં છે?’ એની છાતીના ધબકારા વધી ગયા. દોડીને બસની સામે સાવ નજીક જઈને તેણે ધારી ધારીને પાટિયું જોયું, પણ પાટિયું કાળા અક્ષરે જ લખાયેલું હતું. એ એકલો એકલો હસી પડ્યો... ‘જો આ બસ લાલ પાટિયા વાળી હોતને તો સાલું મારુ પાટિયું બેહી જાત હોં...’

બસમાં ચડીને તેણે આજુબાજુ નજર નાખી. છૂટાછવાયા ત્રણચાર પેંસે-જર અલગ અલગ બેઠેલા. વિજય હવે હાથવેંતમાં હતો અને માએ પીરસેલી થાળી પણ. તેની અને ગરમાગરમ ભોજન વચ્ચે બસ હવે એક ‘ત્રણવાળી અમરેલીની ટિકિટ’ જ ઊભી હતી. કંડકટર આવે અને ટકટક ટકટક . . . એક ઉજળા, દોઢ હનમાનપરા અને પોતાની એક આખી અમરેલી. ખબર નહીં કેમ પણ તેના મનમાં કઈક અજીબ ચચરાટી ઊપડી, ઉચાટ વધવા લાગ્યો. વિજયના તીવ્ર અહેસાસની સામે એક કાળો ઓછાયો આડો આવી ગયો હોય તેમ એને લાગ્યું. ‘ટિકિટના ત્રણ જ થાશેને? બાપાએ કીધું’તું કે કુંકાવાચથી અમરેલીની ટિકિટ તઈણની થાય, પણ ઈ વાતને’ય

વખત થયો હો . . . વધી તો નહીં ગઈ હોય ને?” જિંદગી હારી જવાની ક્ષણ સમે આવી ઊભી હોય એવી લાગણી તેને ફરીથી થઈ આવી. એને થયું,

‘ખાલી બે, બે રૂપિયા નહીં માંગવાની જિદ્દ સાટુ થઈને આખો ‘દિ ભૂખ્યા પેટે કાઢ્યો, ઓલો હરામખોર કંદોઈ પણ સાલો કેવો મારી સામે જોઈ જોઈને ગાંઠયા વણતો’તો? તોય મચક નો’તી આપી, અને હવે ફરી રૂપિયા બે રૂપિયા હાટુ કગરવાનું? આ ઠેકીની ચા નો પીધી હોત તો શું બગડી જાતું’તું?’ એને લાગ્યું કે પોતે પોતાની જ અંદર ડૂબી રહ્યો છે. તેણે બસની બહાર નજર નાંખી, તો કન્ડક્ટર અને ડ્રાઇવર બીડીઓ ફૂંકતા ફૂંકતા ઊભા હતા. ડ્રાઇવરે તેની સામે જોયું પછી કંડક્ટરને કંઈક કહ્યું, અને પછી બંનેએ એકસાથે તેની સામે જોયું અને ફરી વાતોમાં લાગી ગયા. એને ખાતરી થઈ ગઈ કે પોતાની જ વાતો થઈ રહી છે. તેની અંદર જાણે તેલમાં ભરેલો તાવડો ધગધગવા માંડ્યો, પહેલાં ધીમે ધીમે અને પછી ઝડપભેર અંદર ને અંદર કશુંક ઊકળવા માંડ્યું. એક વિસ્ફોટ થયો અને તેની આંખો ફરી ગઈ. પોતાની સીટ પરથી ઊભો થયો અને બસમાંથી ઝડપભેર નીચે ઊતર્યો. સામસામે વાતો કરી રહેલા ડ્રાઇવર અને કન્ડક્ટરની સામે જઈને ઊભો રહ્યો. થોડી વાર ડ્રાઇવર સામે અને પછી કન્ડક્ટર સામે જોઈ રહ્યો. એ બંને મૂંઝવણથી એકબીજા સામે જોઈ રહ્યા. ખિસ્સામાંથી ત્રણ રૂપિયા કાઢીને કન્ડક્ટરના મોં સામે જોરજોરથી ફરકાવીને તે આક્રોશથી બોલ્યો,

‘તને એમ છે કે હું રૂપિયા બે રૂપિયા સાટુ તને કગરીશ એમ? જો આ રહ્યા તઈણ, તું ને તારી બસ, બેય જાવ માઈ! હું હાલતો હાલતો ઘેર વયો જાઈશ પણ તારી સામે હાથ લાંબો કરવા કરતાં મરી જાઈશ.’ એટલું કહીને કન્ડક્ટર અને ડ્રાઇવર કંઈ કહે તે પહેલાં જ તે ઘર તરફના રસ્તા પર દોડવા માંડ્યો. વધતા જતા અંધકારમાં તે દેખાતો બંધ થઈ ગયો પરંતુ તેના છેલ્લા શબ્દો, ‘મરી જાઈશ, પણ હાથ લાંબો નહીં કરું...’ હવામાં પડવાતા રહ્યા.

છેવટ નગર સૂતું અભિનેત્રીની સોડમાં : 'લોન્ડ્રી રૂમ'

ઉદયન ઠક્કર

કેનેડામાં વસતાં પતિ-પત્ની વિશેની એક વાર્તાનું શીર્ષક છે, 'લોન્ડ્રી રૂમ.' લગ્નના ૧૭ વર્ષ પછી મિસ્ટર અને મિસિસ નાયર હૅંગર પર ઝૂલતાં સૂટ અને સાડી જેવાં થઈ ગયાં હતાં: અડખેપડખે ખરાં, પણ જીવંત નહિ. ભારતથી આવ્યા પછી કેનેડાની ચુપકીદી તેમને વસમી લાગતી. સાટેમ્બરમાં કોલેજનું નવું વર્ષ શરૂ થયું ત્યારે ચોવીસેક વર્ષની એક છોકરી બાજુના એપાર્ટમેન્ટમાં રહેવા આવી. મિસિસ નાયર તેને મળ્યાં લોન્ડ્રી રૂમમાં. 'કાળા ગોગલ, જડબાની રેખાઓ અણિયાળી, ખુલ્લા વાળ.' નામ અંજલિ કાલરા, લુધિયાણાની હતી. મિસિસ નાયરે સલાહ આપી, 'અહીં કપડાંની ચોરી થાય છે, કપડાં સુકાવા સુધી તું અહીંયાં જ રહે તો સારું.' અંજલિ ઉતાવળમાં હતી. મિસિસ નાયરે સઘિયારો આપ્યો, 'તું જઈ શકે છે, હું તારાં કપડાંનું ધ્યાન રાખીશ.' પરિચય કેળવાતો ગયો. મિસિસ નાયરે તેને ઓણમ નિમિત્તે ડિનર પર આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. બહુ દિવસ પછી કોઈ મહેમાન આવવાનું હતું. (અહીં લેખકે રસોઈની તૈયારીનું વિગતે વર્ણન કર્યું છે.) ખેર, અંજલિ આવી જ નહિ. લોન્ડ્રી રૂમમાં મળ્યાં ત્યારે અંજલિએ ન આવી શકવાનું કોઈ બહાનું કાઢીને નાયર દંપતીને પોતાને ઘેર આવવા નિમંત્ર્યાં. ખંચકાટ પછી મિસિસ નાયરે સંમતિ આપી.

નાયર દંપતીનું લગ્નજીવન કેવું હતું? મિસિસ નાયરને રંજ હતો કે પોતે નગ્ન કે અર્ધનગ્ન હોય ત્યારે મિસ્ટર તેમની તરફ નહિ પણ મોબાઇલ તરફ તાકી રહેતા. એક વાર દરવાજો ખખડાવ્યા વગર મિસિસ નાયર આવેલા ત્યારે તેમણે પતિને ખૂબ શરમજનક હાલતમાં જોયેલા. (હસ્તમૈથુન કરતા હશે?) મિસિસ નાયરે પતિનો મોબાઇલ ચેક કર્યો. દુઃખ થયું. જેટલી ઉત્સુકતાથી પતિ બીજા શરીરોને જુએ છે, તેટલી ઉત્સુકતાથી મારા શરીરને કેમ નથી જોતા?' મિસિસ નાયરના પેટ પર લાંબો કાપો હતો, પ્રસૂતિની શસ્ત્રક્રિયાનો. બે મિસકરેંજ પછી સંતાન થવાની શક્યતા નહોતી. (વાર્તાકારે તેમના પેટને 'ફાંદ' કહ્યું છે.)

અંજલિને ઘેર મિસિસ નાયર એકલાં જ ગયાં. પડી ગયેલો ચમચો લેવા અંજલિ વાંકી વળી. 'તેની આછા ભૂરા રંગની અંડરવેરે તેના પેન્ટમાંથી બહાર ડોકિયું કાઢ્યું.' અંજલિએ કહ્યું કે બોયફ્રેન્ડ સાથે બ્રેકઅપ થયું હોવાથી તેનો મૂડ ખરાબ રહે છે, માટે ડિનર પર નહોતી આવી. 'મેં એક છોકરો જોયેલો, ગોરો, ઊંચો, વાંકડિયા વાળવાળો... એ જ તારો બોયફ્રેન્ડ?'

અંજલિ નીચું જોઈ ગઈ, 'એ કોઈ નથી... માત્ર કોપિંગ મિકેનિઝમ.' મિસિસ

નાયર મુંઝાયાં, ‘એનાથી કામ ચાલી જાય?’ અંજલિ અચકાઈ, ‘બસ મનમાં જે ચહેરો ફરતો હોય તેને આ નવા ચહેરા સાથે બદલી નાખવાનો... પ્રાઇવેટ મોમેન્ટ્સમાં લોકો મનમાં આવી અદલાબદલી કરતા જ હોય છે. ક્યારેક ચહેરાની, ક્યારેક તો આખેઆખા...’

એક દિવસ અંજલિ કપડાં એકઠાં કરીને લૉન્ડ્રી રૂમમાંથી નીકળી. મિસિસ નાયરે જોયું તો ડ્રાયરમાં રહી ગયેલી એની તાજી, ગરમ, આછા ભૂરા રંગની અંડરવેર, જેના પર મોગરાનાં ફૂલ ચીતરેલાં... એ જ વસ્ત્ર જેણે અંજલિના પેન્ટમાંથી મિસિસ નાયર તરફ ડોકિયું કરેલું. મિસિસ નાયરને થયું કે અંજલિને જણાવે, પણ પછી તેમણે અંડરવેર પોતાનાં કપડાં સાથે સરકાવી દીધી. ઘેર જઈ પહેરવા પ્રયત્ન કર્યો. અંજલિ તેમનાથી ઘણી પાતળી હતી. સાથળો પરથી ઉપર ચડાવતાં સમય થયો. કમર ગૂંગળાઈ. માત્ર અંડરવેર પહેરી મિસિસ નાયર, મિસ્ટરની સામે આવ્યાં. ‘બહુ જ લાંબા સમય પછી તેમને પોતાના શરીરની શરમ ન આવી, કારણ કે આજે એ શરીર તેમને પોતાનું લાગી જ નહોતું રહ્યું.’ તેમણે મિસ્ટર નાયરને આંખોથી આમંત્રણ આપ્યું અને બોલ્યાં, ‘અંજલિની છે.’ મિસ્ટર નાયરે અંડરવેર પર હાથ મૂક્યો અને સ્મિત કર્યું. ‘તે રાત્રે મિસિસ નાયરને યાદ આવ્યું કે પોતાને હાથ-પગ છે.. સ્તનો છે.. નિતંબ છે, ગરદન છે, નખ છે.. કેવું વિચિત્ર કે પોતાના શરીરની યાદ અપાવવા ઘણી વાર બીજા શરીરની જરૂર પડતી હોય છે.’

હવે મિસ્ટર નાયર વારંવાર પત્નીને ફૂલ-બૂકેની ભેટ આપવા લાગ્યા. મોગરાનો છોડ સુધ્ધાં લઈ આવ્યા. એક દિવસ અંજલિ બોલી, ‘મારાં કપડાં મિસિંગ છે.’ તેને મિસિસ નાયર પર વહેમ આવ્યો. દંપતીએ નક્કી કર્યું કે અંજલિનાં કપડાં કોઈ રીતે પાછાં સરકાવી દેવાં. પણ અંજલિએ તો લૉન્ડ્રી રૂમ પર જવાનો દિવસ જ બદલી નાખ્યો. ડિસેમ્બરના છેલ્લા દિવસે અંજલિ એપાર્ટમેન્ટ ખાલી કરીને જતી રહી.

એ દિવસે મિસિસ નાયરે મોગરાનો છોડ ડસ્ટબિનમાં નાખી દીધો.

‘લૉન્ડ્રી રૂમ’ના વાર્તાકાર અભિમન્યુ આચાર્ય કેનેડામાં વસે છે, અને ત્યાંનું વાતાવરણ સહજપણે ઉપસાવી શક્યા છે. મિસ્ટર અને મિસિસ નાયરનાં નામ નથી અપાયાં- તેઓ પોતાની ઓળખ ધીરે ધીરે ગુમાવી રહ્યાં છે. અંજલિનો ઉલ્લેખ નામથી થાય છે, મિસ કાલરા તરીકે નહિ – તેને પોતીકું, ચૈતન્યવંતું વ્યક્તિત્વ છે. મિસિસ નાયરે વાનગીઓ કેમ રાંધી તેનું વિગતપ્રચુર વર્ણન કરાયું છે, કારણ કે તેમના જીવનમાં રસોઈનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે. લગ્નજીવનનાં ૧૭ વર્ષ પછી જાતીય આકર્ષણ ઓછું થઈ જાય, તે અસ્વાભાવિક નથી. બે સ્ટીલ બોન બાળકો અને કાયમી વંધ્યત્વ પછી ઉદાસીનતા પણ આવી જાય. નાયર દંપતીનાં વ્યક્તિત્વો બહુપરિમાણી નથી, કશું ઉત્સાહપ્રેરક બનવાનું નથી તેમની જિંદગીમાં. પારકી યુવાન સ્ત્રી માટે આકર્ષણ થાય એ મનોવૈજ્ઞાનિક સત્ય છે. મિસ્ટર નાયર અંજલિ પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

સાથે પરિચય વધારવાની કોઈ ચેષ્ટા કરતા નથી. સેક્સ ફિલ્મ જોઈને ઉત્તેજિત થાય, તેમ અંજલિની અંડરવેરને સ્પર્શીને ઉત્તેજિત થાય છે. વાર્તાકારે અંડરવેરને ‘તાજી, ગરમ અને મોગરાનાં ફૂલ ચીતરેલી’ કહીને જાતીયતાનું કલ્પન બનાવ્યું છે. અંડરવેરે પેન્ટમાંથી ડોકિયું કર્યું એવા સજીવારોપણથી ઉપવસ્ત્રને જીવતું કર્યું છે. પૂર્વભૂમિકા બંધાય તે માટે અંજલિના મુખે ચહેરાની અને શરીરની અદલાબદલીનો સંવાદ મૂક્યો છે.

મિસ્ટર નાયરની મનોવૃત્તિનો ઉઘાડ કરતી પ્રતિષ્ઠા પંડ્યાની કાવ્યપંક્તિઓ યાદ આવે છે:

સાવિત્રીની નાઈટી તળે
 અડધી રાતે હંમેશની જેમ
 એ હાથ ફરી રહ્યો હતો
 સ્નાયુઓમાં ચાસ પાડતો
 અંધકારની દુનિયામાં રખડતો
 વીણતો
 ઓળખીતી, અજાણી, પાડોશની,
 ઓફિસની સ્ત્રીઓનાં અંગોપાંગ...
 કોઈનાં ઉન્નત સ્તન
 કોઈના વિશાળ નિતંબ
 કોઈની કમરનો માદક વિલય
 કોઈનું રૂપ, કોઈનો રંગ
 આંધળી કલ્પનાના ટાંકણે
 એ ટીપી રહ્યો હતો
 આજ રાતની સાવિત્રીને.

મિસિસ નાયરમાં ચૌર્યવૃત્તિ નહોતી; અંજલિનું કપડું તો આકસ્મિકપણે તેમના હાથે ચડ્યું હતું. અંડરવેર પર ચીતરાયેલો અને લગ્નજીવનમાં પુનઃ મહોરવા લાગેલો મોગરો અંતે ડસ્ટબિનમાં ફગાવી દેવાય છે. મોગરો ચીતરી કે પહેરી ન શકાય, એને તો ઉગાડવો પડે. ઉત્પલ ભાયાણીની જૂની વાર્તા યાદ આવે છે: સ્ત્રીને પતિ પ્રત્યે અપાકર્ષણ અને દિયર પ્રત્યે આકર્ષણ થાય છે; તે દિયરનું ખમીસ પતિને પહેરાવે છે અને વહાલથી વળગી પડે છે. આ વિષયમાં મિસ્ટર નાયર કંઈ એકલા નથી. હેમેન શાહનો શેર સાંભરે છે:

સપનું જ એક બચ્ચું
 દિવસની તોડફોડમાં
 છેવટ નગર સૂતું
 અભિનેત્રીની સોડમાં.

□

ઢાંકણું ખોલ્યું ત્યારે ખબર પડી કે છેલ્લા કેટલાય સમયથી અંધકાર, વંદા અને ઝીણી મચ્છીઓને પોતાના સૂકાભટ ઉદરમાં સંપ્રહીને પડેલું ઘરનું માટલું તેના આગમન સમયનો ચળકાટ ગુમાવી ચૂક્યું છે. એની આસપાસની પોપડીઓ ઊખડી ગઈ છે. કલાકારની કલાત્મકતાનો છેદ ઊડી ગયો છે. જે અજાણી ઉર્વરામાંથી જન્મ્યું ત્યાંની શીતક ગંધ તેના મોઢામાંથી આવી રહી છે. કોરા માટલાની અંદરના બ્રહ્માંડમાં કાળું ટપકું દેખાયું અને સ્મરણ થયું દાદાજીની પીઠ પર માંકડ જેવા દેખાતા તલનું. જેને ખોતરી ખાવાની નખને તીવ્ર તૃષ્ણા હતી.

માટલાની આજુબાજુ હાથ ફેરવ્યા તો ઠંડીનો નર્યો કોઠો લાગતો હતો. ખબર નહીં ક્યારે, પણ એના કાઠલાને ફાંસી આપવી હોય એમ સફેદ રંગનો રૂમાલ મેં જકડીને બાંધી દીધેલો. જેથી વંદા અને મચ્છીઓની પ્રજાતિ ત્યાં પોતાનું આવાસ ન બનાવે. ને તોપણ ખોલ્યું ત્યારે ખબર નહીં ક્યાંથી આ અગમ્ય બ્રહ્માંડમાં તેનો પ્રવેશ થઈ ગયો. કાંઠલાની આજુબાજુ જમણા હાથની ટચલી આંગળી ફેરવી તો કંકુની જેમ ધૂળ ચોટી ગઈ. એ ધૂળ કે વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે શરીરનો ધીમે ધીમે ત્યાગ કરી રહેલી તેની ચામડી, એ સમજાયું નહીં!?

વોશબેસિનમાં નવજાત શિશુની જેમ બેસાડ્યું અને પાણીનો ફુંવારો ચાલુ કર્યો. પ્રથમ વરસાદ જેવી માદક સુગંધ રસોડાના ખૂણાઓમાં વઘારની જેમ ફેલાઈ ચોંટવા લાગી અને ઘડીભરમાં અલોપ પણ થવા લાગી! આ સોડમ ભાગી છૂટે એ પૂર્વે માટલાની અંદર જીભ ફેરવવાની ઓષણા ઉદ્દીપ્ત થઈ ગઈ. ઉનાળાનું માવઠું ગઈ કાલે જ પૂર્ણ થયું હતું. અમદાવાદના સાઉથ બોપલની માટી પર પડેલા ઝરમર વરસાદે એવી બીન બજાવેલી કે સુગંધ સાપની જેમ એકાએક બેઠી થઈ હતી અને ફોયણાંને રાફડો સમજી ઘૂસી ગયેલી.

થોડી ક્ષણો માટે માટલાનું કોતરકામ જોઈ કલાકારની ચિત્રવિદ્યા પર આંખો સલામીનાં ભાંખોડિયાં ભરવાં માંડી. એની ઉંમરનું ગણિત માંડવા તર્જનીને વાંકી વાળી ઠપકારી. કાને એની ઉંમરનું પારખું કર્યું અને સંદેશ પહોંચાડ્યો કે હજુ આયખું પૂરું થયું નથી. માટલાનું કામ પૂરું કરીને હું મારા ઓરડા ભણી ચાલ્યો. ત્યારેય હું એકલો તો નહોતો જ, એક ઓસાણ આંગળી પકડીને મારી ભેગું ભેગું પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

ચાલતું હતું.

નરસિંહ ટેકરીના અમારા ઘરની ઓસરીમાં આવેલું પાણિયારું નિત્ય ઠંડું ઠંડું રહે. એની ઉપર પાડોશી તોલાબાપાની ફાંદ જેવાં બે મસમોટાં માટલાં. માટલું નહીં, ગોળો! ચાલો એને ગોળા જ કહીએ. ત્યારે નાનાં માટલાંઓનો જન્મ નહોતો થતો. બેફામ ઉનાળામાં કેરીની હરરાજી થતી હોય અને તૂટેલા રસ્તાની બીજી બાજુ, બસ-સ્ટેન્ડની સામે, સારણની નજીકમાં, મસ્જિદના ખૂણે, જોધપરા આસિફના બાગની સમીપ, મિલના મેદાનની એક ચોક્કસ જગ્યાએ, નવજીવન સ્કૂલના છોડા પાસે જ્યાં તાલાલાનો કેડો આવી જાય ત્યાં માટલાંઓ કતારમાં મોઢું ઉઘાડી તરસ્યાં પડ્યાં હોય. એની અંદર આંખો પરોવું તો હર્ષભર્યું રણ દેખાય. પાણીના બે છાંટા પડે ત્યાં એનાં પાતાળમાં ટીપું ઓલવાઈ જાય. જાણે નીચે જગરું સળગાવીને રાખ્યું હોય. ન સંભળાય એવો, પાણી પીવાનો પારેવા જેટલો નિક્ષિપ્ત ફફડાટ એની અંદર પુરાયો હોય.

શિયાળાના આથમવાના દિવસો ઓરા આવતા-જતા હોય અને ગદેડાઓ પીઠ પર માટીનો ભારો લઈ નીકળે. નરસિંહ ટેકરીમાં જ્યાંત્યાં પડેલાં ધૂળનાં ઢેફાં એનાં પસાર થયાના સગડ બતાવતા હોય. બડીકો લઈ પાછળ દોડતાં અમ તોફાની બારકસો એ મૂંગા જીવની ઠેકડી ઉડાવીએ, પણ ત્યારે ખબર નહીં કે આ બિચારા ગંદભોંની માથે જ ગ્રીષ્મનો આખો ભાર નંખાયો છે. એ ગદેડાઓ તો આજે મને એંટલાસની સ્મૃતિ કરાવી જાય છે. જેણે એના ખભા ઉપર આખી પૃથ્વી ઉઠાવી લીધી હતી.

બાપુજી ભાવતાલ મુદ્દે ભારે જક્કી. અંતે તો શિક્ષકજીવ એટલે કરકસર કરવાની પહેલાંથી દેવ. બે ગોળા લેવામાં એ આખો જમાનો માથે લે ને પછી બે ગોળાઓની ગળચી ઝાલીને નરસિંહ ટેકરી સુધી ખેંચી લાવે. સુદઢ બાવડા ને પાંખી કાયાનું આ જ દમ્મામદાર રહસ્ય. રામદેવ પીરના મંદિરની બાજુમાં ઊભા ઊભા અમે જોતાં હોઈએ ત્યારે બાપા તો ગીરના સિંહે બકરીઓની બોચી પકડી હોય એવા લાગે અને પેલા રતાશ રંગના ગોળા તો જાણે અજાણ્યા જાનવરનું લોહિયાળ શરીર.

બાનો હાથ સ્થૂળકાય. આંગળીના ટેરવાથી ગોળાઓની એવી રીતે તપાસ આદરે જ્યારે સાસુ દીકરા માટે પુત્રવધૂ ખોળતી હોય. મંદિરની બાજુમાં જ ગોળાની ધોલધપાટ શરૂ થાય. ડંકીએથી સીંચીને લાવેલા પાણીથી એનો ભૂખ્યો કોઠો ભરાય. ગોળો ઊંચો-નીચો થાય. ફળિયામાં ગોળગોળ ફરે, જાણે પૃથ્વીમાં ભૂકંપ આવ્યો હોય એવો લાગે! પાણી નથી ઝરતુંને? એનું બારીક ચક્ષુઓથી પારખું લેવાતું જાય. બાનો ભર્યોભાદર્યો, બરછટ, પાડાનું બરડ માંસ ચીરેલો અને તાજી પડેલી કરચલીવાળો હાથ એના પેટમાં ઘૂસે ત્યારે નક્કી ગોળાને પાંચ ફેણવાળો સાપ જ્યાંત્યાં ડંખતો હોય એવી તીખી વેદના થતી હશે. બાનો હાથ વલોણું લેતો હોય એવો લાગે. સોની બજારેથી લીધેલો ને કોણીએથી લસરીને કાંડે અડુંઅડું થવા

આવેલો પાટલો ઠણકઠણક વાગતો હોય ત્યારે બેસૂરા સંગીતથી ગોળાને કરમની કઠણાઈ બેઠી હોવાનો ભાસ થાય. કામ પૂરું થાય ને પાણી ઢોળાય ત્યારે એની અંદરનું કસ્તર ઊલટી કરતું બહાર નીકળે અને નરસિંહ ટેકરીના બકરી ને સાંઢિયાની લીંડી જેવડા કાળમીઠ પથ્થરોને ટાઢ કરતું જાય.

એ પછીનું દશ્ય તો અદેખાઈ પમાડતું. અભેરાઈ ઉપર હોળી પછી ઊટકવાની રાહ જોઈ બેઠેલા તાંબા, પિત્તળ ને ટિનનાં વાસણોની કતારો વચ્ચેથી એ વરરાજા જેવા ઠઠમાઠ સાથે ગૃહપ્રવેશ કરે. ઉનાળાના આકરા તાપથી તપી ગયેલા કાંધી ઉપરનાં વાસણો વધારે તપી ઊઠે. એકબીજાં સાથે નજીવાં અથડાઈ ટનટન અવાજ કરી વાસણવાણી દ્વારા કૂચલી કરે.

ગોળો ઝરે છે કે નહીં એ માટે આખી રાત એને તપશ્ચર્યા કરવાની રહે. પાણિયારાની પીઠ ઉપર આખી રાત સૂનમૂન બેઠાં હોય, કે આવતી કાલે શું પરિણામ આવશે? હાથથી અડીએ તો હિમાલય જેવાં ટાઢાંબોળ લાગે. એના મોઢામાં ભોડું નાખીએ તો સસલાની ચતુરાઈ અને સિંહની મૂર્ખતાની બાળવાર્તા યાદ આવે. પહેરણ ઉતારી એને છાત્રીસરસું ચાંપી દેવાનું મન થાય.

મને એની કાયા પર કરાયેલા કલાકારીના કામણમાં ભારતીની સાડીનો હળવો હળવો અણસાર આવ્યા રાખતો. અને એનો કાંઠલો પણ ભારતીના હોઠ જેવો કમાનાકાર. રાતના અંધકારની આછી ઝાંચમાં એનો ઉભાર એના ઢગરા જેવો દેદીપ્યમાન થાય. વચ્ચે મૂકેલું ટપકું એટલે જાણે એની વર્તુળાકાર નાભિ! ભારતીના ઘરનો ગોળો જ એના શરીરને અભડાવતો. હાંડો ને બેડું ઘરમાં રઝળતાં મૂકી એ ગોળો લઈ ડંકીએ ઊપડતી. ડંકીએથી જઈ પાછી આવે ત્યાં સુધીમાં ગોળાના મોઢામાંથી ઊછડેલા પાણીએ શ્રીફળનો પ્રસાદ ચાખી લીધો હોય. ભીની થયેલી કાખ જાણે પાણીનું ખાબોચિયું ને એમાંથી નીતરતું પાણી કેડે કંદોરો બાંધી આખી અગાધ ખીણમાં ઊતરી જાય. ઘરે પહોંચે ત્યાં સુધીમાં તો ગોળો એને નસકૂસ વિનાની કરી નાખે.

બીજા દહાડે ઘરનો ગોળો પાછો ઊટકાઈ નવોનક્કોર થાય. માથે ગરણી મુકાય. હાંડાનું પાણી એમાં ગૂબગૂબગૂબગૂબ કરતું ધુબાકા મારે. છબછબ કરતાં કેટલાંક ટીપાં એનાં શરીરને નવડાવતા જાય ને બપોર થતાં તો ઠંડું પાણી ગળા નીચે ઊતરે. એના સુશોભનમાં વૃદ્ધિ કરતો પીવાનો ટબુડિયો ગ્લાસ બાજુમાં પડ્યો રહે. માથે પ્રવીણ ડાહ્યાભાઈ પરમાર એવા શબ્દો ત્રોફાવેલા હોય. ગોળાની અંદર કોકડું વળીને કેવો સનેપાત ભર્યો પડ્યો છે એની એ એકને જ ખબર. વારેઘડીએ અંદર દર્શન કરવાનો એને લ્હાવો મળતો રહે. રાત થતાં થતાં એ આખું પાણી અમારા પેટમાં સ્વાહા થઈ જાય. ગોળો તળિયાઝાટક!

નવલકથાકાર ચંદ્રકાન્ત બક્ષી અને મધુ રાય લોકપ્રિયતા સંદર્ભે...

ધ્વનિલ પારેખ

હુંગલીના કિનારે એક જોશીની દુકાન. જોશી રોજ કશું લખતા બેઠા હોય. સાંજ પડતાં બે નવયુવાનો એ દુકાને આવે ને ગામગપાટા હાંકે. એમની વાતોમાં કલકત્તાની ગંદી ચાલીઓ, માછણો, દાણચોરી, મોટા લોકોની રીતભાતો, મોંઘી શરાબો, એ શરાબો પીવાની રીતો, અનૈતિક સંબંધોનાં કામુક રૂપ - વગેરે વાતો ચાલ્યા કરે. જોશીજી લખતાં લખતાં આ લોકોની વાતો પણ સાંભળતા જાય. બેમાંથી થોડા મોટા દેખાતા યુવાનનું નામ ચંદ્રકાન્ત અને નાનાનું મધુસૂદન. બંને એકબીજાને ચંદુ અને મધુ કહીને બોલાવે. એક દિવસ જોશીજીએ એમની વાતો સાંભળીને કહ્યું કે ‘ખાલી વાતો કરતાં જ આવડે છે કે પછી લખતાં પણ આવડે છે? વાતો કર્યા કરો છો એના કરતાં આ બધું લખો. કથા લખો, હું લખું છું એમ!’ જોશીજીની વાત બંનેના ગળે ઊતરી. બંને લખવાનો નિશ્ચય કરીને ઊભા થયા. બંને જતા હતા ત્યારે જોશીજીએ જરા ચેતવણીના સૂરમાં કહ્યું, ‘બીજા એક જોષીજી પણ છે... જરા એમનાથી...’

ચંદ્રકાન્ત બક્ષી અને મધુ રાય બંને સમાંતર લેખન કરે છે. નવલકથા અને વાર્તા બંનેનાં ગમતાં સ્વરૂપો છે. મધુ રાય નાટ્યક્ષેત્રે પણ પોતાનો ડંકો વગાડે છે. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીએ કથાસ્વરૂપે નવલકથાઓ લખી અને વધારે લોકપ્રિય થયા. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીને ગર્વપૂર્વક એવું કહેતા પણ સાંભળ્યા છે કે, ગુજરાતી લેખકને મેં કમાતા કર્યાં છે. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની વાતમાં વજૂદ હશે પણ પહેલી નવલકથા ‘પડઘા ડૂબી ગયા’ (1957માં) આપે છે અને ‘સમકાલ’ (1996) - છેલ્લી નવલકથા આપે છે. આ નવલકથાઓની એકથી વધુ આવૃત્તિઓ થઈ છે, એ પણ બક્ષીની લોકપ્રિયતા બતાવે છે. ‘ચહેરા’ (1965) પ્રગટ થયેલી મધુ રાયની પ્રથમ નવલકથા છે. મધુ રાય નવલકથાક્ષેત્રે ચંદ્રકાન્ત બક્ષી જેટલા લોકપ્રિય ન થયા હોય પણ એમની નવલકથાઓનીય એકથી વધુ આવૃત્તિઓ થઈ છે. મધુ રાયની અંતિમ નવલકથા ‘સુરા સુરા સુરા’ (2009માં) પ્રગટ થયેલી. બક્ષીએ મધુ રાય કરતાં ત્રણ ગણી વધારે નવલકથાઓ લખી છે અને વધારે લોકપ્રિય થયા છે. આજના સમયમાં તમને તમારી કૃતિઓ વિશે ફેસબુક પર કેટલી લાઇક મળે છે કે કેટલી વખત એ શેર કરવામાં આવે છે, એ લોકપ્રિયતાનો માપદંડ બનતો જાય છે ત્યારે આ બંને

નવલકથાકારોની નવલકથાઓમાં રહેલાં લોકપ્રિય તત્ત્વો વિશે જરા વિગતે વાત કરવી છે. જે બે નવલકથાકારોની નવલકથાઓની લોકપ્રિયતા સંદર્ભે વાત કરવાની છે ત્યારે પ્રશિષ્ટ, પ્રશિષ્ટ લોકપ્રિય અને ચીલાચાલુ લોકપ્રિય – એમ ત્રણ રીતે એની વિચારણા કરવી પડે!

ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની પહેલી નવલકથા ‘પડઘા ડૂબી ગયા’માં લોકપ્રિય નવલકથાનાં બધાં જ તત્ત્વો હાજર છે. પ્રેમ, બેકારી, મુફ્લિસી, સ્મગલિંગ, ખૂન, લગ્ન-બાદ્ય દેહસંબંધ, અસ્તિત્વની લાચારી – આ બધું જ નવલકથાના નાયક પ્રકાશ અને અલકાનાં પાત્ર દ્વારા નવલકથાકારે પ્રગટાવ્યું છે. બક્ષીની નવલકથાકાર તરીકેની લોકપ્રિયતા પાછળ આ પ્રકારની વિષયસામગ્રી કારણભૂત છે. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની ‘આકાર’ અને ‘પૅરેલિસિસ’ નવલકથા પ્રશિષ્ટ અને લોકપ્રિય વચ્ચેની ભેદરેખા ભૂંસી નાખે છે. ‘પૅરેલિસિસ’ નવલકથાની પ્રથમ આવૃત્તિ 1967માં પ્રગટ થઈ હતી. 2013માં 12મી આવૃત્તિ અને 2017માં નવસંસ્કરણ રૂપે એ પ્રગટ થઈ હતી અને વંચાતી રહે છે. બક્ષી પોતે પણ આ પ્રકારની આંકડાકીય વિગતો ગર્વપૂર્વક આપે છે. આ નવલકથા સંદર્ભે બક્ષી જણાવે છે, ‘‘પૅરેલિસિસ’ નવલકથાએ મને ઘણું દુઃખ, ઘણું સુખ આપ્યું છે.’ પ્રોફેસર અરામ શાહની જિંદગીનાં પડળો સૂક્ષ્મ રીતે અહીં ખૂલતાં રહે છે, છતાં વાચક અને વિદ્યાર્થીઓમાં (અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશને કારણે) એ લોકપ્રિય થઈ છે, એમાં ‘પડઘા ડૂબી ગયા’થી જરા જુદું કથાવસ્તુ અને એની માવજત કારણભૂત લાગે છે.

ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની નવલકથાના નાયકો પ્રકાશ શાહ (પડઘા ડૂબી ગયા), અરામ શાહ (પૅરેલિસિસ), કુશાન શાહ (લીલી નસોમાં પાનખર), કોનારક શાહ (હું કોનારક શાહ), રનીલ શાહ (સમકાલ) – બક્ષીના જ જુદા જુદા પડળાયા હોય એવું લાગે છે. નાયિકાઓમાં પણ ઘણું સરખાપણું જોવા મળે છે. એમ લાગે કે ચંદ્રકાન્ત બક્ષી એક જ પ્લોટને જુદા જુદા નામ આપીને આપણી સામે મૂકે છે. અરામ શાહને પૅરેલિસિસ થાય છે તો કોનારક શાહને હાર્ટએટેક આવે છે. ‘સમકાલ’ની વિમુક્તિ કેન્સરથી પીડાતી હોય છે ને આત્મહત્યા કરે છે તો ‘હું કોનારક શાહ’ની રીબેકા સ્કિઝોફ્રેનિક હોય છે ને આત્મહત્યા કરે છે. બંને સ્ત્રીપાત્રો જુદી રીતે સિલિંગ પિલ્સનો ઉપયોગ કરીને આત્મહત્યા કરે છે. પાત્રોનાં જુદા પડતાં નામો રનીલ, ઇરાવતી, કુશાન, કોનારક, આન્ના, વિમુક્તિ પણ આકર્ષક લાગે છે. વળી, આ પાત્રો ગમે ત્યારે ફિલોસોફી પ્રગટ કરતાં જોવા મળે છે. સુવિચાર જેવા વાચકોને ગમે એવાં વિધાનો બક્ષીની નવલકથાઓમાં આવ્યાં જ કરે છે – (1) ‘પૈસાથી સુખના દરવાજા તરત ખૂલી જાય છે.’ (2) ‘દરેક હિંદુ થોડું થોડું મહાભારત જીવતો હોય છે.’ – વગેરે.

ધારાવાહિક રૂપે ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની નવલકથાઓ પ્રગટ થતી ગઈ એમ એમ પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

એ વધારે લોકપ્રિય થતા ગયા અને પ્રશિષ્ટ મટતા ગયા. વાચકને આંચકા આપતી, સ્ત્રીના દેહનું વર્ણન, નાયકના અન્ય સાથેના સંબંધ, ભદ્રવર્ગની રીતભાતો અને એનું ઝીણવટપૂર્વકનું વર્ણન, ભાષામાં વચ્ચે આવતા ઉર્દૂ શબ્દોનો (શરીર=બદન) પ્રયોગ બક્ષીની નવલકથાઓને લોકપ્રિય બનાવે છે, અને બક્ષીને પૈસાદાર. નવલકથા સ્વરૂપને મદદાઈનો ખેલ ગણતા બક્ષી અન્ય સ્વરૂપો ખાસ કરીને કવિતાને તુચ્છ ગણે છે. ઇતિહાસનું જ્ઞાન ધરાવતા આ નવલકથાકાર ધારાવાહિક નવલકથા ઉપરાંત અન્ય ઘણા પ્રકારનું લેખન કરે છે અને નાણાં રળે છે. ‘લીલી નસોમાં પાનખર’ની પ્રસ્તાવનામાં ચંદ્રકાન્ત બક્ષી લખે છે, ‘નવલકથાલેખનમાં એક વસ્તુ હોવી જ જોઈએ – ઈમાનદારી!’ વાચક તરીકે આપણે ચંદ્રકાન્ત બક્ષીને પૂછવું પડે કે તમે તમારી નવલકથાઓમાં કેટલી ઈમાનદારી દાખવી છે? લોકપ્રિયતા કોને નથી ગમતી? ‘પેરેલિસિસ’ના ચંદ્રકાન્ત બક્ષી ‘સમકાલ’ જેવી એકદમ ચીલાચાલુ નવલકથા લખે ત્યારે લોકપ્રિયતાનો કેફ ચડ્યો હોય એવું લાગે. લેખકને જ્યારે પોતાના વિશે અહમ્ વધારે હોય ત્યારે લોકપ્રિયતાનો કેફ બમણો થઈ જતો હોય છે. એટલે, ‘લોકપ્રિય’ વિશેષણના પણ અનેક ખાનાં પાડવાં પડે એમ છે. ‘પેરેલિસિસ’ના લોકપ્રિય બક્ષી અને ‘સમકાલ’ના લોકપ્રિય બક્ષી, બંને જુદા, એ રીતે જ એમની નવલકથાઓનું મૂલ્યાંકન કરવું પડે.

હવે વાત મધુ રાયની નવલકથાઓની કરીએ. એમની નવલકથાઓની પણ અનેક આવૃત્તિઓ થઈ છે. આ નવલકથાઓ પણ રહસ્ય અને રોમાંચથી ભરપૂર હોય છે. પણ મધુ રાય લેખનના અનેક પ્રયોગો કરે છે અને વાચકને સંકુલ કથાવસ્તુના વર્તુળમાં કેદ રાખે છે. હાલ ન્યૂ જર્સી ખાતે નિવાસ કરનાર આ સર્જકે અમેરિકાના નિવાસ દરમિયાન જુદા જુદા લહેકાવાળી અંગ્રેજી ભાષા સાંભળી છે. એમના ગદ્યમાં જુદા જુદા લહેકા સાંભળવા મળે છે. ‘મુખસુખ’ અને એ ‘સુરા સુરા સુરા’ જેવી પાછલી નવલકથાઓમાં વિદેશની ધરતીનું વાતાવરણ જોવા મળે છે. ‘ચહેરા’ નવલકથામાં દ્વારકામાંથી પ્રાપ્ત થયેલા બ્રાહ્મણ સંસ્કારનાં દર્શન થાય છે. એટલે દ્વારકાથી લઈને હોનોલૂલૂ – બોસ્ટન સુધીનું વાતાવરણ એમની નવલકથાઓમાં જોવા મળે છે અને એ રીતે ભાષાનાં સ્તર પણ બદલાતાં રહે છે.

મધુ રાયની પ્રથમ નવલકથા ‘ચહેરા’. ત્રણ ખંડમાં લખાયેલી આ નવલકથાનો નાયક નિષાદ દ્વારકા પાસેના નાનકડા ગામમાંથી કલકત્તા જેવા મહાનગરમાં પહોંચે છે અને પોતાની ઓળખ ગુમાવે છે. યાદ રાખીએ કે ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની પહેલી નવલકથાનો નાયક પ્રકાશ પણ કલકત્તામાં છે. ‘ચહેરા’માં સળંગ કથા કહેવાય એવું કશું નથી. નવલકથાનો નાયક નિરુદ્દેશ જીવન ગુજારે છે અને આખરે એનું પતન થાય છે. અહીં મહાનગરમાં પોતાની ઓળખ ગુમાવનારાઓની પીડા છે. પ્રથમ પુરુષ એકવચન દ્વારા કહેવાની આ કથામાં મધુ રાયે રીતિના પ્રયોગો કર્યા

છે. ‘કામિની’ નવલકથામાં નાયિકા-અભિનેત્રી કામિની અને કેશવ ઠાકરે શેખર ખોસલા નામનું એક આવરણ ઊભું કર્યું છે અને એ આવરણ હેઠળ નવલકથાનાં વિવિધ પાત્રો અને ખાસ કરીને કામિનીનાં મનોસંચલનો ખૂલતાં રહે છે. વર્તમાન અને ભૂતકાળની નાટ્યાત્મક રજૂઆત, ભાષાનો ઉપયોગ, કેમેરાની જેમ કલમ પાસે કામ લેવાની શૈલી – આ બધા તરીકા કામિની જેવી રહસ્યમયી નારીના અંતરંગને ઉજાગર કરવા માટે છે તો આ જ એમની નવલકથાનાં લોકપ્રિય તત્ત્વો પણ છે.

‘કિમ્બલ રેવન્સવૂડ’ મધુ રાયની વધારે લોકપ્રિય કહી શકાય એવી નવલકથા છે. અહીં સ્વરૂપાંતરનો ઊલટો પ્રયોગ કર્યો છે. નવલકથાનો નાયક યોગેશ ‘જ્યોતિષની નજરે ધર્મપત્નીની પસંદગી’ – આધારે જુદી જુદી રાશિની જુદી જુદી લાક્ષણિકતાઓ ધરાવતી કન્યાઓ અંજલિ, રોહિણી, ચંદ્રિકા, ડૉ. હંસા, ઝંખના, સરલા, મમતા, પદ્મા, કીર્તિ, ભાવના, નંદિની, ફાલ્ગુનીના ઇન્ટરવ્યૂ લે છે. અને બજારમાં કન્યા ખરીદવા નીકળ્યો હોય એમ વ્યવહાર કરે છે. વિદેશમાં રહીને ગ્રીનકાર્ડ ધરાવતા અને લગ્ન માટે જ પોતાના વતન આવતા ભારતીયો ઉપર અહીં કટાક્ષ છે. ‘નોટ અ સિંગલ પૈસા ઓફ દહેજ’, ‘ટિપ આપનાર ચ્યૂઈંગગમ પણ આલશે’, ‘વોલ્સને પણ કાન હોય છે’ વગેરે ગુજરેજી પ્રયોગો પણ રમૂજ પૂરી પાડે છે. વસ્તુનાવીન્ય અને રચનારીતિની દૃષ્ટિએ ‘કલ્પતરુ’ મધુ રાયનો નવલ-પ્રયોગ છે. આ નવલકથામાં કમ્પ્યુટર કલ્પતરુને સ્થાને છે. નવલકથાનો નાયક કિરણ કામદાર કમ્પ્યુટરની મદદથી વિશ્વભરનાં કમ્પ્યુટરમાંથી ગમે તે ડેટા ખેંચી લાવવા સક્ષમ છે. નવલકથામાં નિયત થયેલો સમયગાળો અને નવલકથા લખાઈ એ સમયગાળો – નવલકથા દસેક વર્ષ આગળ ચાલે છે. ‘રાસ્કો’, ‘ધ સ્ટેજ’, ‘ઇન્ટરપોલ’ જેવી ગુનાશોધક સંસ્થાઓનું વિશ્વ, જાસૂસી રહસ્યકથાઓની તમામ ખૂબીઓ, સેક્સ, બળાત્કાર, અપહરણ, કિરણ કામદારના ફ્લોરા, વાસંતી મકવાણા, લક્ષ્મી, કમલા ભાર્ગવ સાથેના સંબંધો – ચીલાચાલુ રહસ્ય નવલકથાની તમામ સામગ્રીઓ હાજર હોવા છતાં મધુ રાયનો કસબ ‘કલ્પતરુ’ને અનોખી નવલકથા બતાવે છે.

મધુ રાયની અન્ય બે નવલકથાઓ ‘મુખ સુખ’ ‘સુરા સુરા સુરા’માં પણ રહસ્ય, રોમાંચ, સંબંધોમાં આવતી બેવફાઈ, અવૈધ સંબંધો, ભાષાના ગુજરેજી પ્રયોગો કેન્દ્રમાં રહે છે. નાટક તેમ મધુ રાયની નવલકથાઓમાં ટેકનિકનું પ્રાધાન્ય જોવા મળે છે. મુઠ્ઠી બંધ રાખીને વાત કહેવાનું તેમને પસંદ છે. વાતની રજૂઆતમાં અવનવા તરીકા, ભાષાના વિવિધ પ્રયોગો – લઢણ – લહેકા, કથનકેન્દ્રના વિવિધ પ્રયોગો મધુ રાયની નવલકથાઓમાં જોવા મળે છે. ભાવક એથી અંજાઈ જાય છે પણ એથી મધુ રાયને લોકપ્રિય નવલકથાકાર કહેવા કે કેમ એ પ્રશ્ન છે!

ચંદ્રકાન્ત બક્ષી અને મધુ રાય બંને નવલકથાકારો મહાનગરના ભદ્ર વર્ગની અંધારી બાજુઓને પ્રકાશમાં લાવે છે, પણ બંનેની કહેવાની રીત જુદી છે. મધુ રાય અનેક રીતે કથા રજૂ કરે છે જ્યારે ચંદ્રકાન્ત બક્ષી ‘વાચક રાજજાની’ને ગમે એ શૈલીમાં કથા રજૂ કરે છે. એટલે જ ચંદ્રકાન્ત બક્ષી મધુ રાય કરતાં વધારે લોકપ્રિય નવલકથાકાર છે, લેખક છે!

દલિત સાહિત્ય-સંશોધનની સંભાવનાઓ | હરીશ મંગલમ્

દલિત સાહિત્યધારા હવે તો ફાલી-ફૂલીને વૈશ્વિક ધારા બની ગઈ છે. એના મૂળમાં એનો બૃહદ અર્થ રહેલો છે. ‘દલિત’ એટલે કચડાયેલો, દબાયેલો, ઉવેખાયેલો એક ગરીબ વર્ગનો સમૂહ. હિન્દુ સમાજવ્યવસ્થામાં કહેવાતા ઉચ્ચવર્ગ સિવાયની જાતિઓનો સમૂહ જે કુલ વસ્તીનો 85% થવા જાય છે. એમાં અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ, બક્ષીપંચમાં સમાવિષ્ટ તમામ જાતિઓ, મહિલાઓ તેમજ વિચરતી જાતિઓ અને LGBTQIA (લેસ્બિયન, ગે, બાયસેક્સુઅલ, ટ્રાન્સજેન્ડર, ક્વીઅર, ઇન્ટરસેક્સ, અને અસેક્સુઅલ) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. દલિત સાહિત્ય વિવિધ સંજ્ઞાઓથી સ્વીકૃતિ પામ્યું છે, જેમ કે, ‘બહુજન સાહિત્ય’, ‘આંબેડકરવાદી સાહિત્ય’, ‘હાંસિયાનું સાહિત્ય’ અને ‘સમ્યક સાહિત્ય’ વગેરે.

આફ્રિકા-અમેરિકામાં કાળાગોરાના રંગભેદની સામે પ્રતિકાર રૂપે જે સાહિત્ય સર્જાયું તે નીચો સાહિત્ય, પછી બ્લેક લિટરેચર અને હવે આફ્રો-અમેરિકન સાહિત્ય તરીકે ઓળખાય છે. ભારતીય સમાજવ્યવસ્થામાં પણ વર્ણાશ્રમ અને ધર્મઆધારિત અસ્પૃશ્યતા, જાતિઓના અસંખ્ય વાડાઓ, ઊંચ-નીચના ભેદભાવો, અવહેલના અને અત્યાચારો, વગેરે અમાનવીય વલણો આ 21મી સદીમાં પ્રવર્તમાન છે. પ્રાચીન ગ્રંથોએ ભારતીય નારી પ્રત્યે ઘનઘોર અન્યાય કર્યો છે. ધર્મના મઠાધીશો તથા મંદિરોના પૂજારીઓ દ્વારા ઘોર અપમાનિત, તિરસ્કૃત કરી વાસનાનો ભોગ બનાવી દીધી. મંદિરોમાં દેવતાઓની સામે વેશ્યાના રૂપમાં નૃત્યાંગના અને દેવદાસી બનાવી દીધી. મનીપન્ના જેનાનો એક લેખ ‘આર્ટિકલ ધ લાસ્ટ ઓફ ધ દેવદાસીઝ’માં જણાવ્યા મુજબ મદ્રાસ રાજ્યની હદમાં દેવદાસીની સંખ્યા બે લાખ હતી. સતીપ્રથા અને નિયોગ જેવી અમાનવીય ક્રૂર પ્રથાઓથી ભારતની નારીની દુર્દશા કરવામાં આવી હતી. ધર્મશાસ્ત્રોમાં નારીને વિચિત્ર રીતે નિરૂપી છે. જેમ કે, માસિક ધર્મના દિવસે ‘ચાંડાલિન’, બીજા દિવસે ‘બ્રહ્મ-હત્યારી’, અને ત્રીજા દિવસે ‘ધોબણ’ (ધોબીની પત્ની) તરીકે ચિત્રિત કરવામાં આવી છે. એ જ રીતે, બાળપણમાં નારીનું રક્ષણ પિતા, યુવાનીમાં પતિ તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર એની રક્ષા કરે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે, નારી સ્વતંત્રતાની અધિકારી નથી. પુરુષોના નિયંત્રણમાં રહેવાનું

હોય છે. પતિની સેવા-શુશ્રૂષા કરવાથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ મુજબ પુત્રી કષ્ટપ્રદા અને દુઃખ આપનારી છે. સ્ત્રીને સંતાન થતું ના હોય તો સ્ત્રી પરાય્યા પુરુષ સાથે, પતિ કે ગુરુની આજ્ઞાનુસાર દિયર અથવા સસરા પાસેથી ઇચ્છિત સંતાન માટે ગર્ભ ધારણ કરી શકે છે, એવું મનુ કહે છે. પશુ (ઘોડા) સાથે પણ સંભોગ કરી શકે છે. સમગ્ર નારી જાતિની આનાથી વધુ બેઇજ્જતી શું હોઈ શકે?! સૌ જાગ્રત નાગરિકને પાગલ બનાવી દે, મૂળમાંથી હચમચાવી દે એવા શ્લોકો ઋગ્વેદ, અથર્વવેદ, પરાશરસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, વૃદ્ધહરિતસ્મૃતિ, યજુર્વેદમાં સમાવિષ્ટ છે. મનુસ્મૃતિમાં મનુએ એવું હીન કક્ષાનું નિરૂપણ કર્યું છે, જેમ કે - નારી રૂપની પરવા કરતી નથી, ઉંમરનું ધ્યાન રાખતી નથી, પુરુષ સુંદર હોય કે કદરૂપો, એની સાથે લપટાઈ જાય છે. એ જ રીતે, મનુએ અસ્પૃશ્યો માટે પણ દમનકારી, અમાનવીય, અવૈજ્ઞાનિક, તર્કહીન, મૂર્ખતાભરી કુપ્રથાઓ વર્ણવી છે.

ભારતમાં અનેક સમાજ છે. હિન્દુ સમાજ, મુસલમાન સમાજ, ઈસાઈ સમાજ, શીખ સમાજ, બૌદ્ધ સમાજ અને જૈન સમાજ. પરંતુ હિન્દુ સમાજ સિવાય અન્ય સમાજોમાં અસ્પૃશ્ય સમાજ નથી. આ સત્ય આપણને ચોંકાવનારું લાગે છે. આ સ્થિતિ ખતરનાક ગણાય. દરેક સમાજમાં ગરીબ લોકો હશે, પરંતુ તે અસ્પૃશ્ય નહિ હોય. કારણ કે, ગરીબીનો આધાર આર્થિક બાબતો પર આધારિત છે. જેમ કે, કોઈ બ્રાહ્મણ, સૈયદ કે પઠાણ ગરીબ હોઈ શકે છે - હોય છે પણ ખરા, પરંતુ બ્રાહ્મણ, સૈયદ કે પઠાણમાં અસ્પૃશ્ય નથી હોતા. કારણ કે, તેમની સાથે સામાજિક ઉત્પીડન તથા સાંસ્કૃતિક દમન થતું નથી. ગરીબ બ્રાહ્મણને એક માલદાર અદ્યૂત કરતાં વધુ સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રતિષ્ઠા મળે છે. એટલે, ગરીબ અને અસ્પૃશ્ય સમાનાર્થી શબ્દો નથી. જેથી એવું તારણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, માત્ર હિન્દુ સમાજ અને હિન્દુ ધર્મમાં જ અસ્પૃશ્યો છે. અન્ય સમાજમાં ગરીબો છે, પરંતુ અસ્પૃશ્યો નથી. બંને શબ્દોના અર્થમાં ઘણું અંતર રહેલું છે. દરેક દલિત ગરીબ હોઈ શકે છે, પરંતુ દરેક ગરીબ દલિત ના પણ હોય. દલિત એ છે કે, સમાજ જેની ઉપેક્ષા કરે છે અને આર્થિક હાલત પણ ખરાબ હોય છે. હિન્દુ સમાજ જ એક એવો સમાજ છે જેમાં દલિત પણ છે અને ગરીબ પણ. અન્ય સમાજોમાં આવું નથી. હિન્દુ સમાજમાં દલિતોની સંખ્યા ઘણી છે. શું આ સ્થિતિ આશ્ચર્યજનક નથી?!

મનુસ્મૃતિમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, મુખમાંથી બ્રાહ્મણ, બાહુમાંથી ક્ષત્રિય, જાંઘમાંથી વૈશ્ય અને પગમાંથી શૂદ્રોનો જન્મ થયો છે. હિન્દુ ધર્મની આ માન્યતા મૂર્ખતાપૂર્ણ અને ગાંડા માણસના પ્રલાપથી વધુ કશું જ નથી. શૂદ્ર પછી અદ્યૂત અને અંત્યજની પણ હિન્દુ ધર્મમાં કલ્પના કરવામાં આવી છે. જેને સ્પર્શ કરવાની ઈજાજત પણ હિન્દુ શાસ્ત્રમાં નથી. હિન્દુ શાસ્ત્રો એટલાં બેહૂદાં છે કે, પોતાના સમાજમાં અદ્યૂતો પેદા કરે છે, દલિતો પેદા કરે છે. આવાં અમાનવીય શાસ્ત્રોએ મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચે ભેદવાડા, ઊંચ-નીચના વર્ગો પેદા કર્યાં છે જેથી હિન્દુ શાસ્ત્રોને કાળો કાયદો કહેવામાં આવે છે. પોતાના વરવા હુકમો, આદેશો અને નિર્દેશોને લીધે પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રો ઘણાં કુખ્યાત છે. મનુએ શૂદ્રને માત્ર સેવક એટલે કે નોકર બનીને જીવવાનો આદેશ કર્યો છે. (મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય-1, શ્લોક-91). મનુ પોતાના બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ કાયમ રાખવા માટે એટલા સતર્ક છે કે, બ્રાહ્મણનું નામ શુભકારી, ક્ષત્રિયનું નામ શક્તિમય, વૈશ્યનું નામ ધનમય અને શૂદ્રનું નામ નિંદામય રાખવા હુકમ કરે છે. શૂદ્રો પ્રત્યે બ્રાહ્મણોના મનમાં પ્રજળતી ઘૃણાની ક્ષણની આ પરાકાષ્ટા જણાઈ આવે છે. (મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય-2, શ્લોક-31,32). કહેવાતી ઉચ્ચવર્ણની વ્યક્તિની સાથે જો નીચવર્ણની વ્યક્તિ એક બેઠક પર બેસે તો એના ગુપ્તાંગનું માંસ કાપીને એની કમર પર ગરમ લોખંડના ડામ દઈને દેશનિકાલ કરી દેવો. બ્રાહ્મણ-ગ્રંથોની આ વ્યવસ્થા એકતા, સ્વતંત્રતા અને ભાઈચારા એટલે કે, માનવીયતાની કટ્ટર વિરોધી છે. (મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય-8, શ્લોક-281). લુહાર, સોની, રંગરી, વાંસફોડયા, ઓજારો બનાવનાર, નટ, દરજીનું અન્ન હિન્દુઓએ ખાવું નહિ – એવો ધાર્મિક અને સામાજિક હુકમ મનુએ કર્યો છે. (મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય-4, શ્લોક-25,216). બ્રાહ્મણ ગમે તેટલો ચારિત્રહીન હોય, તોપણ પૂજનીય છે અને શૂદ્ર ચારિત્ર્યવાન હોય તોપણ પૂજનીય નથી. (પરાશરસ્મૃતિ, પદ-192). આ અત્યાચારી સિદ્ધાંતને બ્રાહ્મણ કવિ તુલસીદાસે પોતાના પુસ્તક ‘રામચરિત માનસ’માં એક ચોપાઈમાં વ્યક્ત કર્યો છે... જુઓ:

પૂજિયે વિપ્રશીલ ગુણ હીના ।
શૂદ્ર ન પૂજિયે ગુણ જ્ઞાન પ્રવીના ॥

પરાશરસ્મૃતિનો સમય ગુપ્તકાળ છે અને બારસો-ચૌદસો વર્ષો પછી તુલસીદાસનો જન્મ થયો. આટલા લાંબા ગાળા પછી પણ બ્રાહ્મણના દષ્ટિકોણમાં કોઈ ફેરફાર થયેલો જણાતો નથી. અને તુલસીદાસે પરાશરના આ ખતરનાક દષ્ટિકોણને શબ્દશઃ અનુવાદિત કર્યો છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે, પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ આવી અરસપરસ ઉઠાંતરી ચાલતી હતી!

બુદ્ધ શરણ હંસ એના વિશે કડક શબ્દોમાં લખે છે કે, “ઉક્ત ચોપાઈ રામચરિત માનસનું મસ્તિષ્ક છે. એટલે બ્રાહ્મણોએ તુલસીદાસને લોકનાયક કહ્યા અને એમના ‘રામચરિતમાનસ’ને રામાયણની સંજ્ઞા આપી એને પૂજનીય જાહેર કર્યો. ‘રામચરિતમાનસ’ ક્ષીણ થતો જતો નવનિર્મિત મહેલ છે જેમાં દલિત અસ્મિતાનું ખૂન કરવામાં આવ્યું છે. તુલસીદાસ મનુનો અવતાર છે જેણે ખૂની બ્રાહ્મણવાદને હિન્દુ ધર્મ બનાવવામાં પ્રમુખ ભૂમિકા નિભાવી છે. આવા અત્યાચારી શ્લોકોનો અભ્યાસ કરીને હિંદુઓ દલિતો પ્રત્યે આક્રમણકારી ના બને તો શું બનશે? હિન્દુ ધર્મીધિકારીઓએ આવી વાહિયાત વાતો લખીને હિન્દુઓનો ઉગ્રવાદ પેદા કર્યો, એમને આક્રમણકારી અને હત્યારા બનાવ્યા. હિન્દુ શાસ્ત્રકારો એક એવું ભૂત છે જે દલિતોના વિનાશનું કારણ બન્યું છે. દલિતોના વિકાસમાં અવરોધક બન્યું છે. જ્યાં સુધી શાસ્ત્રો કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી, એના આદેશોનુસાર વર્તન

કરીને દલિતોના દમનકારી લોકો કાયમ રહેશે. જ્યાં સુધી વિનાશનું મૂળ નષ્ટ નહિ થાય, ત્યાં સુધી વિનાશની ઘટના બનતી રહેશે. દલિતોના ઉત્પીડનનું ઉદ્દગમસ્થાન શાસ્ત્રોમાં છે.” (‘દલિત ઉત્પીડન ઔર ઉસકી પૃષ્ઠભૂમિ’ લેખ, ‘સુશ્રી માયાવતી ઔર દલિતચિંતન’ ગ્રંથમાંથી સાભાર, પૃ. 433 થી 442).

આમ, પ્રાચીન ગ્રંથોએ ભારતીય નારી અને અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ, વિચરતી જાતિ – એટલે કે, દલિતવર્ગના એક મોટા સમૂહને સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક અધિકારોથી વંચિત રાખ્યા છે. પ્રાચીન ગ્રંથના નિયમોએ દેશની સામાજિક વ્યવસ્થા પર કુદારાઘાત કર્યો છે ને સમગ્ર સમાજની પ્રજાને અંધારકૂપમાં ધકેલી દીધી છે. આ વરવી – દુનિયામાં જેનો જોટો જડે નહિ તેવી વિકટ પરિસ્થિતિનો અહેસાસ, જોડો જેને ડંખે તેને જ ખબર પડે’ – એને જ થાય છે. આવી કૂર અમાનુષી પ્રથા સામે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં વિદ્રોહ જોવા મળે છે! આમ, હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં નિરૂપિત ઉત્પીડન દલિત સાહિત્યના ઉદ્ભવની પૃષ્ઠભૂમિ છે. દલિત સાહિત્યની શોધ-સંભાવનાઓ માટે ‘હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રો : ઉત્પીડન અને દલિત સાહિત્ય’ એવો વિષય અત્રે મહત્વનો બની રહે છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યના ગ્રંથો જેવા કે, ‘ત્રિપિટક’, ‘અભિધમ્મ’, ‘વિનય’ અને ‘સુત્ત’), ‘શેરીગાથા’, ‘અસલાય’, ‘બાસઠ’, ‘એસોકાય’ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. ગૌતમ બુદ્ધે સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે :

ન જચ્યા વાંસલો હોતિ, ન જચ્યા હોતિ બ્રાહ્મણો ।

કમ્મના વાંસલો હોતિ, કમ્મના હોતિ બ્રાહ્મણો ॥

(‘વિનયપિટક’ : સં. રાહુલ સાંકૃત્યાયન)

એટલે કે –

“જન્મથી ના કોઈ શૂદ્ર હોય છે, કે જન્મથી ના કોઈ બ્રાહ્મણ.”

વળી, ભિક્ષુ સંઘમાં ‘સુનિત’ અને પ્રકૃતિ’ જેવા અનેક અસ્પૃશ્યોને સામેલ કર્યા હતા. તેઓનું માનવું હતું કે, જેવી રીતે ગંગા, યમુના, માહી વગેરે નદીઓ સમુદ્રને મળતાં જ પોતાનું નામ અને અસ્તિત્વ ગુમાવી દે છે, એ જ રીતે, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર બૌદ્ધ સંઘમાં આવતાં જ જાતિ, વર્ગ, ગોત્ર વગેરેને સદાને માટે ગુમાવી દે છે.’ (અંગુતર નિકાય). આમ, અસમાનતા અને જાતિ-લિંગભેદ સામે ગૌતમ બુદ્ધે રણશિંગું ફૂંક્યું હતું. બ્રાહ્મણ ધર્મ સામેની આ સૌથી મોટી બગાવત હતી. અને એટલે જ, બ્રાહ્મણોએ ગૌતમ બુદ્ધના આ વિદ્રોહ સામે વિરોધ જગવ્યો હતો. ગૌતમ બુદ્ધે ‘ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટમ્’ને પડકાર ફેંક્યો હતો. વૈદિક ધર્મનાં કર્મકાંડ, અંધવિશ્વાસ, અને હિંસાનો વિરોધ કરી વેદો અને એના જેવા અન્ય ગ્રંથોને જૂઠી વિદ્યામાં ખપાવ્યા હતા. તેમણે ધર્મને બે મોઢાંવાળો સાપ કહ્યો હતો અને બૌદ્ધ ધર્મને તેઓએ ‘ધર્મ’ નહિ, પરંતુ એક ‘સિદ્ધાંત’ ગણાવ્યો હતો. બુદ્ધના જ્ઞાનનો આધાર

તર્કઆધારિત હતો. તેઓ ભિક્ષુઓને કહેતા કે, “તમે કોઈ વાતને એટલે ન માનો કે તે ધર્મગ્રંથોમાં લખી છે, અથવા પરંપરાથી ચાલી આવી છે, અથવા હું પોતે બુદ્ધ કહે છે. પ્રથમ પોતાના તર્કથી ચકાસો, જો તમારી કસોટીમાં સાચી લાગે તો જ એને માણો – અન્યથા નહિ.” – આ નાની અમથી વાતે, વર્ણવ્યવસ્થા અને ઈશ્વરીય બાબતોની વિરુદ્ધમાં ઘણું મોટું કામ કર્યું. આ ઉપદેશથી લોકો ઈશ્વર અને વર્ણવ્યવસ્થા અંગેની વાતો પર શંકા કરવા લાગ્યા. વૈદિક ધર્મ અને પરંપરા સહિત ભગવાનની સત્તા સામે પણ એક મોટો પડકાર ફેંક્યો. ‘મજ્જિમ નિકાય’ના ‘ઘોટમુખસુત્ત’, ‘આશ્વલાયન સુત્ત’, ‘માધુરીય સુત્ત’, ‘એસુકારી સુત્ત’, ‘વાસેટઠ સુત્ત’ વગેરેના અધ્યાયોનાં અવતરણો પરથી બુદ્ધના વર્ણવ્યવસ્થા સંબંધિત અનેક શાસ્ત્રાર્થ અને વિરોધની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે. અનેક વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, બુદ્ધના જાતિ અને વર્ણના વિરોધની સામે ક્રોધે ભરાય છે અને ખરું-ખોટું સંભળાવે છે. પરંતુ બુદ્ધના શાસ્ત્રાર્થ અને તર્કથી હારી જઈને બૌદ્ધ ધર્મ ધારણ કરી લે છે. બુદ્ધના વારાણસીના પ્રવાસ દરમિયાન ઘોટકમુખી બ્રાહ્મણ, શ્રાવસ્તીમાં એક માનવક (છાત્ર) આશ્વલાયન અને પાંચસો વૈદિક પંડિતો સાથે બુદ્ધનો શાસ્ત્રાર્થ થાય છે અને તમામે તમામ બુદ્ધના તર્કથી પરાજય પામે છે. ઇચ્છાંગલ જંગલમાં પ્રખ્યાત વૈદિક પંડિત ચંકી, તારુક્ષ, પૌષ્કરસાતિ, જાનુશ્રોણિ તથા તૌદેય વગેરેની સાથે તેમના બે શિષ્યો વસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજની વચ્ચે વર્ણવ્યવસ્થા પર થયેલા વાદ-વિવાદનો ઉકેલ લાવતાં અંતે એ બંને વર્ણવ્યવસ્થાના વિરોધી બની જાય છે. ગૌતમ બુદ્ધના વિચારો મુજબ –

વેદ પ્રમાણ્યમ કસ્યચિત્ત કતવાદઃ
સ્નાને ધર્મેચ્છા જાતિવાદાવલેવઃ ।
સંતાપારામ્ભઃ પાપહાનાય ચેતિ
ધવસ્તપ્રજ્ઞાનાં પંચ લિંગાની જાડ્યે ॥

એટલે કે, બુદ્ધિથી ઉપર વેદોને રાખવા, સંસારના કર્તા ઈશ્વરને બતાવવા, સ્નાન કરવામાં ધર્મની ઈચ્છા રાખવી, જન્મ અને જાતિ પર ગર્વ કરવો તથા પાપ વગેરેને નષ્ટ કરવા માટે ઈન્દ્રિયોને સળગાવવી, શરીરને કષ્ટ આપવું – બુદ્ધિથી ભ્રષ્ટ થયેલા મૂરખાઓનાં આ પાંચ લક્ષણો છે. અહીં આપણને સંશોધનાર્થે બીજો વિષય લભ્ય બને છે: ‘બૌદ્ધ સાહિત્ય: સમાનતાનો ઉદ્ઘોષ.’

ત્યાર પછી, મધ્યકાલીન ભારતીય સાહિત્યમાં ઘણા સંતો-મહાત્માઓ, સમાજસુધારકો અને ક્રાંતિકારીઓએ વંચિતો-શોષિતો-પીડિતોની ચેતના જગાવવાનું કાર્ય કર્યું છે, જેમ કે –

તિરુવલ્લુવર (ઈ.સ. બીજી સદી), ગોરખનાથ, બસવેશ્વર, કબીર, રૈદાસ, અખો, લાલ ડેડ (કાશ્મીર સંત-કવયિત્રી), શંકરદેવ, ગુરુનાનક, ચોખામેળા, તુકારામ, મહાત્મા જ્યોતિરાવ ફૂલે, સાવિત્રીબાઈ ફૂલે, શાહુજી મહારાજ, ઈ.વી.

રામાસામી પેરિયાર, ભીમા ભોઈ, અછૂતાનંદ, બિરસા મુંડા, તિલકા માંઝી, સીદુ-કાહુ, ઉદાદેવી, ઝલકારીબાઈ, અજીજન બાઈ, મહાવીરદેવી ભંગી, લોચન મલ્લાહ, છેતરામ જાટવ, બલ્લુ મેહતર, સરદાર ઉધમસિંહ, જુબ્બા સાહની, પૃથ્વીસિંહ આઝાદ, બેગુલા કુર્મચ્યા, શહીદ ભગતસિંહ, કમલા મહેતરાની, રામચંદ્ર ભાંગી, નાનકાજી મેહતર, કુ. લીના દાસ, મહાવીર મેહતા, બળદેવસિંહ આર્ય, શાહિદ ગુલાબસિંહ લોઢી, માંદારા ચેનૈયાહ (11મી સદીમાં પ્રથમ વંચિત લેખક 'વાચના કવિતાના પિતા'થી પ્રખ્યાત), દોબારા કકૈયાહ (કવિ), ગુરુ ઘાસીરામ (1756, મધ્યપ્રદેશમાં), તારાબાઈ શિંદે (1850-1910, મહારાષ્ટ્રમાં), એમ. સિન્ગારાવેલુ (1860-1946, તામિલનાડુમાં), અચ્ચનકલી (1863-1941, કેરાલામાં), નારાયણ ગુરુ (1854-1928), વગેરે વિભૂતિઓએ અસ્પૃશ્યો અને કચડાયેલી-દબાયેલી પ્રજા માટે સંઘર્ષ કરી સમ્યક ચેતના પ્રસારાવી. કબીરની સચોટ વાણી કેટલું બધું કહી જાય છે, જુઓ:

તું બામણ બામની જાયા તો આન બાટ ક્યું નહીં આયા,
તું તર્ક તુર્કી જાયા તો ભીતર ખતના ક્યું નહીં કરાયા.
દિન કો રોજા રખત હો, રાત હનન્હો ગાય,
યહ ખૂન વહ બંદગી, કયોં કર ખુશી ખુદાય.

— કબીર

‘પાણીમાં ડૂબકી મારવાથી સ્વર્ગમાં જવાતું હોય તો માછલીઓ સ્વર્ગમાં હોત!’

— લાલ ડેડ

‘ધર્મગ્રંથોનું વાંચન કરવાનું, જ્ઞાતિના રીતરિવાજો અને ફરજોનું પાલન કરવાનું તેમજ ધર્મના વાડાઓનો આદર, સન્માન કરવાનું, કૂર અને અર્થહીન દમનોથી દેહને પીડા આપવાનું – આવું બધું મોક્ષ માટે બિનજરૂરી છે.’

— તુકારામ

ગુરુ નાનકે (15-4-1469), શરૂઆતથી જ અંધવિશ્વાસ અને જનોઈના સંસ્કાર વખતે લગભગ 9 વર્ષની ઉંમરે પંડિતને કહ્યું હતું કે –

‘હે બ્રાહ્મણ, જો તમારી પાસે એવી કોઈ જનોઈ હોય જેમાં દયાનું રૂ હોય, સંયમની ગાંઠ હોય, અને સત્યની પૂરણી હોય, તો મારા ગાળામાં પહેરાવી દો. તે જનોઈ તૂટવી ના જોઈએ, મેલી ના થવી જોઈએ, બળવી ના જોઈએ અને ખોવાવી જોઈએ નહીં, એવી કોઈ જનોઈ હોય તો હું અવશ્ય પહેરીશ.’ – પંડિત નિરુત્તર બની ગયા. (‘દલિત સાહિત્ય કા સમાજશાસ્ત્ર’, પૃ. 228). આ સમગ્ર સંતસાહિત્યને કેન્દ્રમાં રાખીને ‘નવજાગરણ કાલ કે સંતો ઐર દલિત સાહિત્ય’ વિષય પર સંશોધન કરી શકાય.

આધુનિક દલિત સાહિત્યના જનક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારધારાને જાણવી પડે. એના સિવાય વંચિતોના સાહિત્યની સમ્યક વિભાવનાની ભોંય અધૂરી માલૂમ પડશે. એમાં એમની ધર્મદીક્ષા પ્રસંગે લીધેલી 22 પ્રતિજ્ઞાઓ (14-10-1956, દીક્ષાભૂમિ, નાગપુર) ખૂબ જ મહત્ત્વની બની રહે છે:

“હું ના તો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને ભગવાન માનીશ કે પૂજા કરીશ; હું ના તો રામ કે કૃષ્ણને ભગવાન માનીશ કે પૂજા કરીશ, હું ના તો ગૌરી-ગણપતિ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ રાખીશ કે હિંદુ ધર્મનાં દેવી-દેવતાઓની પૂજા કરીશ; હું નથી માનતો કે ભગવાને ક્યારેય અવતાર ધારણ કર્યો હોય, બુદ્ધ એ વિષ્ણુનો અવતાર છે, એવું કહેવું એ ખોટી અને પ્રચાર દ્વારા ફેલાયેલી ભ્રામક માહિતી છે, હું ના તો શ્રદ્ધાપક્ષ ઊજવીશ કે પિંડની આહુતિ આપીશ. હું બુદ્ધ ધર્મની પ્રત્યે કે એના વિરુદ્ધ કશું જ કરીશ નહીં. હું બ્રાહ્મણને હસ્તે કોઈ કર્મકાંડ કરાવીશ નહીં. હું માનું છું કે, તમામ માનવજાત સમાન છે. હું સમાનતાની સ્થાપના માટે સખત પ્રયત્ન કરીશ. બુદ્ધ દ્વારા અષ્ટમાર્ગના આપેલા ઉપદેશને અપનાવીશ. બુદ્ધ દ્વારા શિખવાડેલી દસ પૂર્ણ અવસ્થાઓને આચરણમાં મૂકીશ. હું તમામ માનવજાતને ચાહીશ, સંવર્ધન કરીશ અને મમતાથી સારસંભાળ રાખીશ. (પ્રિય માનીને હૃદયમાં સાચવીશ). હું ચોરી કરીશ નહીં. હું વ્યભિચાર કરીશ નહીં, હું જૂઠું બોલીશ નહીં, હું માદકદ્રવ્ય લઈશ નહીં. હું બૌદ્ધ ધર્મના ત્રણ સિદ્ધાંતો – વિવેક-વિચાર (શાણપણ), નીતિમત્તા (નૈતિકતા), અને સદ્વ્યવહારને જીવનમાં અનુસરીશ. હું હિન્દુ ધર્મનો ત્યાગ કરું છું: કારણ કે, તે માનવજાતના ઉત્કર્ષ માટે નુકસાનકારક છે, અને તે માનવજાતને અસમાન, નિમ્નકોટિના ગણે છે અને હું બૌદ્ધ ધર્મ અપનાવું છું, હું દબતાપૂર્વક માનું છું કે બૌદ્ધ ધર્મ અપનાવતાં (ધારણ કરતાં) મારો પુનર્જન્મ થઈ રહ્યો છે, હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હું બૌદ્ધ ધર્મને અનુસરીશ.” (દીક્ષાભૂમિ, નાગપુર ખાતે પ્રદર્શિત કરેલ અંગ્રેજી બોર્ડ પરથી).

મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે (1827-1890)ને સામાજિક ક્રાંતિના પિતામહ લેખવામાં આવ્યા. તેમણે ‘કથાગીત’, ‘વિદ્યાધવનિ વિસ્તાર’ (બુકલેટ), ‘Priestcraft exposed’, ‘Slavery within the Indian Empire under the clock of Brahminism’, ‘ત્રીજું રત્ન’ (નાટક), ‘બ્રાહ્મણોની ચાલાકી’, ‘ગુલામગીરી’, ‘કિસાનોના કોડ’, ‘સંસાર અંક – 1,2’, ‘અછૂતોની કેફિયત’, ‘સત્યશોધક સમાજનું મંગળાષ્ટક’, ‘પૂજાવિધિ પ્રારંભ’, અને ‘અખંડાદિ’ કાવ્યરચના અને પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં. ‘સત્યશોધક સમાજ’ની સ્થાપના કરી. ‘દીનબંધુ’ સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું. કાર્લ માર્ક્સના કમ્યુનિસ્ટ મેનિફેસ્ટો જેટલું જ ‘ગુલામગીરી’ પુસ્તક મહત્ત્વનું છે જેમાં શોષિતો-પીડિતોના સામાજિક અધિકારોની ઘોષણા છે.

ઈ. વી. રામાસામી પેરિયાર (1879-1973), તેઓ ‘વાયકોમ સત્યાગ્રહ’

(1924)થી ખૂબ જ પ્રખ્યાત છે. ઈ.સ. 1925માં સ્વાભિમાન ચળવળ શરૂ કરી. સામાજિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક જાગૃતિ માટેની બ્રાહ્મણો સિવાયના અન્ય ક્ષેત્રોમાં આ પ્રથમ ચળવળ હતી. આ ચળવળ મુખ્યત્વે જાતિપ્રથા, બ્રાહ્મણોના શ્રેષ્ઠત્વ, ઈશ્વરનો ખ્યાલ, ધર્મ, અંધશ્રદ્ધાઓ અને જાતિવાદના વ્યાપ સામેનો એક સાંસ્કૃતિક વિદ્રોહ હતો. સ્વામી અછૂતાનંદે (1879-1933) ‘આદિ હિન્દુ આંદોલન’ ચલાવ્યું.

ડૉ. બી. આર. આંબેડકર (1891 થી 1956), ઉપરોક્ત તમામ મહાન વિભૂતિઓના સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ માટેના વિદ્રોહ, સંઘર્ષ, પ્રતિકાર અને અસ્પૃશ્યો, શોષિતો-પીડિતો-વંચિતોની મુક્તિ માટેનાં કાર્યો થકી એક ચોક્કસ વિચારધારાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. એ વિચારધારાનો ચોક્કસ પ્રવાહ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરમાં ‘મહાધોધ’ રૂપે પરિવર્તિત થઈને પુરજોશમાં વહે છે. એમના સમગ્ર ચિંતનના કેન્દ્રમાં ‘માણસ’ રહેલો છે. અને તે પણ, ભારતીય વર્ણવ્યવસ્થામાં પશુથી પણ બદતર જેવું જીવન જીવવા માટે મજબૂર કર્યો છે તેવો મનુષ્ય – દલિત, શોષિત-પીડિત-વંચિત અને અસ્પૃશ્ય, તદુપરાંત આદિવાસી. સમતા, સ્વતંત્રતા, બંધુતા અને સમાન ન્યાય એ એમનો સિદ્ધાંત હતો. એ માટે તેમણે ‘બહિષ્કૃત ભારત’ (1927), ‘જનતા’ (1930), ‘મૂકનાયક’ (1920) સાપ્તાહિકો અને માસિકો પ્રકટ કર્યાં. ‘ભારતમાં જાતિઓ અને મશીનીકરણ’ (1916), ‘જાતિવિચ્છેદ’ (1935), ‘શ્રી ગાંધી તેમજ અછૂતોની વિમુક્તિ (1942)’, ‘કાંગ્રેસ અને ગાંધીએ અસ્પૃશ્યો માટે શું કર્યું ?’ (1947), ‘અછૂત કોણ અને કેવી રીતે ?’ (1948), તેમનું મરણોત્તર પુસ્તક ‘ભગવાન બુદ્ધ અને તેમનો ધર્મ’ તદુપરાંત ‘રિડલ્સ ઓફ રામ એન્ડ ક્રિષ્ણ’ વગેરે છે. આ સિવાય પણ અન્ય ઘણા ગ્રંથો પ્રકટ કર્યાં છે. કવિતાઓ ને આત્મકથાનાં કેટલાંક પ્રકરણો લખ્યાં છે. તેમણે અસ્પૃશ્યતાના નિર્મૂલન માટે સમગ્ર જીવન હોમી દીધું છે. અસ્પૃશ્ય સંમેલન (1918) (નાગપુર), ‘બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભા’ની રચના (1942), ચવદાર મહાજળ સત્યાગ્રહ (1930), ‘સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષ’ની સ્થાપના (1936), ‘અખિલ ભારતીય અનુસૂચિત જાતિ સંઘ’ની સ્થાપના (1945), ‘ભારતીય બૌદ્ધ મહાસભા’ (1955), જેવી સંસ્થાઓ સ્થાપી હતી. કાલારામ મંદિરપ્રવેશનો કાર્યક્રમ કર્યો. 1917માં ‘દક્ષિણ બરો આયોગ’ અને 1928માં ‘સાયમન કમિશન’ સમક્ષ ભારતના અસ્પૃશ્યો, શોષિતો-પીડિતો અને વંચિતોના પક્ષમાં રજૂઆત કરી. તેમના અને મહિલાઓના મૂળભૂત અધિકારો માટે ઝઝૂમ્યા. વિશ્વનું શ્રેષ્ઠ બંધારણ આપ્યું.

આપણે સૌએ એક વાત સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ કે, સાંપ્રત દલિત સાહિત્ય એ કોઈ વર્ગનું વિરોધી નથી. સમાજમાં પ્રવર્તતાં દૂષણોનો ખાત્મો બોલાવવા માટેની એક સામાજિક-સાહિત્યિક ચળવળ છે. અમાનુષી અને અન્યાયી વલણો સામેનો પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

એક સંઘર્ષ છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે કહ્યું હતું કે, “ઉદાત્ત જીવનમૂલ્યો તેમજ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને પોતાના સાહિત્યમાં સ્થાન આપવું જોઈએ. સાહિત્યકારનો ઉદ્દેશ સંકુચિત નહિ, પરંતુ વ્યાપક હોવો જોઈએ. તેઓ પોતાની કલમ પોતાના પૂરતી મર્યાદિત ન રાખે, બલ્કે, એનો પ્રખર પ્રકાશ ગામડાંના જીવનના અજ્ઞાનના અંધકારને દૂર કરવા માટે હોવો જોઈએ. વંચિતો-શોષિતોનો મોટો વર્ગ આ દેશમાં છે. એ વાતને હંમેશાં યાદ રાખો. એમનાં સુખ-દુઃખ તેમજ એમની સમસ્યાઓ સમજવાનો પ્રયત્ન કરો. સાહિત્ય દ્વારા તેમનું જીવન ઉન્નત બનાવવા માટે પ્રયત્નશીલ રહો એ જ સાચી માનવતા છે.” – ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું સમગ્ર સાહિત્ય અને એમના સંઘર્ષને કેન્દ્રમાં રાખીને ‘સમતા, બંધુતા અને સ્વતંત્રતા: મહાનાયકનો સંઘર્ષ’ એ વિષય પર એક વિશિષ્ટ સંશોધન થઈ શકે.

દલિત સાહિત્યસર્જનમાં ‘સમ્યક દષ્ટિ’, ‘સમ્યક વાણી’ અને ‘સમ્યક ચિંતન’ હોવું અનિવાર્ય છે... તો જ ‘સમ્યક સાહિત્યસર્જન’ થકી સમ્યક સમાજરચના સર્જી શકાય. ‘હયાતી’ (સપ્ટે.-ડિસે.-2020)નો ‘સમ્યક સાહિત્યવિવેચન’ વિશેષાંક પ્રકાશિત થયો હતો. એમાં પ્રકટ થયેલો ડૉ. રતિલાલ રોહિતનો ‘સમ્યક સાહિત્યની વિભાવના’ લેખ ખૂબ જ મહત્ત્વનો છે જે અભ્યાસુઓએ અવશ્ય વાંચવો જોઈએ. આ અનુઆધુનિક સાહિત્યજગતમાં દલિત સંજ્ઞાને બદલે ‘સમ્યક સાહિત્ય’ સંજ્ઞાપ્રયોજન વધુ ઉચિત જણાય છે.

મરાઠીના ખ્યાતનામ દલિત સાહિત્યકાર શરણકુમાર લિમ્બાલે પાસેથી આપણને ‘દલિત સાહિત્યનું સૌંદર્યશાસ્ત્ર’ પુસ્તક પ્રાપ્ત થાય છે. મૂળ આ મરાઠી પુસ્તકના અન્ય ભાષાઓમાં અનુવાદ પ્રકટ થયા છે. હિન્દી આવૃત્તિ પરથી મેં અને ડૉ. કાંતિ માલસતરે એનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકાશિત કર્યો છે. (2013). એ જ રીતે, હિન્દી દલિત સાહિત્યમાં એવા જ પ્રખર દલિત સાહિત્યકાર ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકિએ ‘દલિત સાહિત્ય કા સૌંદર્યશાસ્ત્ર’ પુસ્તક (રાધાકૃષ્ણ પ્રકાશન, દિલ્હી, 2001) પ્રકટ કર્યું છે. ગુજરાતી દલિત સાહિત્યમાં આવું સૈદ્ધાંતિક પુસ્તક લખાવું જોઈએ. જોકે, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારધારાપ્રેરિત દલિત સાહિત્યનું સ્વરૂપ અને લક્ષ્ય હંમેશાં એક જ રહેવાનાં.

ગુજરાતી દલિત સાહિત્યમાં કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, આત્મકથા, નાટક અને નિબંધ સ્વરૂપોમાં ઘણું ખેડાણ થયું છે. ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમીની અવિરત 25 વર્ષની પ્રવૃત્તિ દરમિયાન સ્થાનિકથી માંડીને તે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરનાં કાર્યક્રમો, પરિસંવાદો અને અધિવેશનો યોજીને તેમજ 125 જેટલાં પુસ્તકો (અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત ભાષામાં) પ્રકાશિત કર્યાં છે. ‘હયાતી’ ત્રૈમાસિક પણ અવિરત 25 વર્ષથી નિયમિત પ્રકટ કરવામાં આવે છે. દલિત સાહિત્યવિષયમાં

પીએચ.ડી. કરનાર વિદ્યાર્થીઓને અડધી કિંમતે પુસ્તકો પૂરાં પાડવામાં આવે છે. ગુજરાતી દલિત સાહિત્યનાં પુસ્તકો યુનિવર્સિટીઓના અભ્યાસક્રમમોમાં સ્થાન પામ્યાં છે. ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની વૈશ્વિક સ્તરે નોંધ લેવાય છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ પીએચ.ડી. કર્યું છે ને હાલના સમયમાં શોધાર્થીઓ અને એમના માર્ગદર્શકો દલિત સાહિત્યના વિષયને વધુ પસંદગી આપે છે. કારણ કે, લલિત સાહિત્યમાં મોટાભાગના સર્જકો અને એમનાં પુસ્તકો પર શોધનિબંધોનું કાર્ય એકથી વધુ વખત થઈ ગયું છે. ઉપરાંત, લલિત સાહિત્ય હવે Monotonous બની ગયું છે અને એણે વિષયવૈવિધ્ય ગુમાવી દીધું છે. દલિત સાહિત્યમાં મોટેભાગે કૃતિ કે સર્જકલક્ષી શોધનિબંધોનું પ્રમાણ વધુ રહ્યું છે ત્યારે સૌંદર્યલક્ષી અને ચિંતનલક્ષી શોધનિબંધો જેમ બને તેમ વધુ ને વધુ લખાય તે અતિઆવશ્યક છે. જેમ કે –

- દલિત સાહિત્યની અવધારણા
- દલિત સાહિત્ય : સ્વરૂપ અને લક્ષ્ય
- દલિત સાહિત્ય : ચેતના અને પ્રતિબદ્ધતા
- દલિત સાહિત્ય અને આમ્બેડકરવાદ
- દલિત સાહિત્ય અને માર્ક્સવાદ
- દલિત સાહિત્ય : ભાષાવૈભવ
- દલિત સાહિત્ય : સમાજ, ધર્મ, સાંસ્કૃતિ અને કલા
- દલિત સાહિત્યનું સૌંદર્યશાસ્ત્ર
- દલિત સાહિત્યની વૈચારિકતા અને દાર્શનિકતા... વગેરે.

અંતે, હિન્દીના ખ્યાતનામ કવિ લખાનસિંહની એક પ્રખ્યાત દલિત રચના

રજૂ કરીને હું મારું વક્તવ્ય પૂરું કરીશ:

સુનો બ્રાહ્મણ !

હમારી દાસ્તા કા સફર

તુમ્હારે જન્મ સે શુરૂ હોતા હૈ.

ઔર ઇસકા અંત ભી તુમ્હારે અંત કે સાથ હોગા.

સુનો બ્રાહ્મણ !

હમારે પસીને સે

બૂ આતી હૈ તુમ્હેં.

ફિર ઐસા કરો

એક દિન

અપની જનાની કો

હમારી જનાની કે સાથ

મૈલા કમાને ભેજો

તુમ મેરે સાથ આઓ.
ચમડા પકાર્યેંગે...

(હિન્દી સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને શ્રીકૃષ્ણ પ્રણામી આર્ટ્સ કૉલેજ, દાહોદના સંયુક્ત ઉપક્રમે 4-2-2023ના રોજ એકદિવસીય ‘આઝાદીનો અમૃત મહોત્સવ અને દલિત સાહિત્ય’ વિષય પર યોજાયેલ રાષ્ટ્રીય કક્ષાના સેમિનારમાં બીજી બેઠકના અધ્યક્ષ તરીકે આપેલું વક્તવ્ય)

દોસ્તોયેવસ્કીની રચના 'A Novel in Nine Letters' વિશે | વિજય શાસ્ત્રી

વિશ્વપ્રસિદ્ધ રશિયન લેખક ફ્યોદોર દોસ્તોયેવસ્કી વધુ તો નવલકથાકાર તરીકેની ઓળખ ધરાવે છે છતાં કેટલીક ટૂંકી વાર્તાઓ પણ તેણે આપી છે. અહીં તેમની ‘A Novel in Nine Letters’ રચના વિશે વાત કરી છે. માત્ર ચોવીસ પાનાંમાં વિસ્તરેલી આ કૃતિને તેણે ‘Novel’ તરીકે ઓળખાવી છે તેનું રહસ્ય વાચકે પોતે, શોધવું રહ્યું. પ્રસંગોની આવલિ અને છેવટે પરાકાષ્ઠા તેમજ કથાના એકકેન્દ્રીપણાને બદલે વિશૃંખલ પરાકાષ્ઠા તેને નવલસદૃશ ગણવા લલચાવે એમ છે.

અહીં મુખ્ય પાત્રો બે છે. બંને પુરુષપાત્રો. ત્રીજું પણ એક પુરુષપાત્ર છે અને કથાના સંઘટ્ટનમાં નિર્ણાયક ભાગ ભજવે છે. બે સ્ત્રીપાત્રો છે. નોંધવા જેવું એ છે કે આ પાંચેય પાત્રો પરસ્પરના સંબંધમાં પ્રવર્તે છે છતાં ક્યારેય, ક્યાંય એકબીજાની રૂ-બ-રૂ પ્રત્યક્ષ થતાં નથી. પાંચેય મહત્ત્વનાં પાત્રોનો પારસ્પરિક વ્યવહાર પરોક્ષ જ રહે છે. પરોક્ષતા હોવા છતાં આ પાત્રો પરસ્પર કેવી અને કેટલી ઉત્કટ લાગણીઓ (ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, વેર, સ્પર્ધા) અનુભવે છે તે લેખકે પરોક્ષતાને વચ્ચે રાખીને દર્શાવ્યું છે. આમ પાત્રોને છોક અંત સુધી પરોક્ષ જ રાખીને તેમના મનોવ્યાપારોની સંકુલતા લેખકે આલેખી છે તેને આ કૃતિની વિલક્ષણતા ગણી શકાય.

કુલ નવ પત્રોમાં વિભાજિત કથાનકમાં સામસામાં બે પાત્રો વચ્ચે પત્રાચાર ચાલે છે. બેમાંથી એક પાત્રનું નામ છે ઇવાનિય અને તે જેને પત્ર લખે છે તેનું નામ છે ઇવાન પેટ્રોવિચ. (અહીં તેને ફક્ત ઇવાન-થી ઓળખીશું.) બંને વચ્ચેનો સંબંધ વાચકને મૂંઝવે એવો છે. પહેલા પત્રમાં ઇવાનિય ઇવાનને ‘Most precious friend’ તરીકે સંબોધન કરે છે ત્યારે વાચકને થાય કે ઇવાનિયને પોતાના આ મિત્ર ઇવાન માટે કેટલાં માન-આદર છે! પણ જેવું આ સંબોધન વટાવી વાચક આગળ વધે છે ત્યારે પત્રલેખકની ભાષા કઠોર અને રુક્ષ બનતી જાય છે. જોકે આવી કઠોરકરડી ભાષા માટે પણ એક મજબૂત કારણ ઇવાનિય પાસે એ છે કે તે બબે

દિવસથી ઇવાનને ૩-બ-૩ મળવા રઝળપાટ કરી રહ્યો છે પણ ઇવાન પકડાતો નથી. આ રઝળપાટના થાકે તેનામાં રોષની લાગણી પેદા કરી દીધી છે. આવી ચિડાયેલી મનોસ્થિતિમાં તે મિત્રને ઠપકો પણ આપી દે છે કે ‘તારાં લગ્ન થયાંને હજી ત્રણ મહિનાયે પૂરા નથી થયા છતાં ‘You already neglect your domestic hearth’ cp. 7)* – તું તારા ગૃહસંસાર પર બરાબર ધ્યાન આપતો નથી – આવો ઠપકો નિકટનો મિત્ર જ આપી શકે એ જોતાં આ બે પાત્રોનો સંબંધ અનૌપચારિક છે એવું કહી શકાય. ઇવાન માટે લખાયેલું આ વાક્ય ઉપલક દષ્ટિએ સામાન્ય સલાહ જ લાગે, પણ ભાવિ ઘટનાનો જાણે આગોતરો સંકેત આપે છે. આ પ્રથમ પત્રમાં આગળ ચાલતાં ઇવાનિય પોતાની આ મિત્રને ‘you are a rascal, a man without conscience.’¹ જેવા શબ્દોથી નવાજે છે, કારણ એ છે કે ઇવાન તેના એક સંબંધી, જેનું નામ યેવગેની નિકોલાઇય છે તેને પોતાના આ મિત્ર ઇવાનિયને ઘેર રહેવા મૂકી ગયો છે. આ સંબંધીને પોતાને ઘેર રાખવામાં શરૂમાં તો ઇવાનિય રાજી હતો પણ ટૂંક સમયમાં જ જાણે તે માથે પડ્યો હોય તેવો અનુભવ થવા લાગ્યો. તેના શબ્દો છે ‘I did so I put my head in a noose.’² બાકીની વાત પણ ઇવાનિયના જ શબ્દોમાં સાંભળીએ તો ‘ભલા માણસ, તું એને ખોટું કે ખરાબ નહીં લાગે એ રીતે બીજું ઘર શોધી લેવા કહેજે. એણે કંઈ ગરબડ કરી છે કે અશિષ્ટ વર્તન કર્યું છે એવું પણ નથી. ઊલટું એ તો મળતાવડો અને આનંદી માણસ છે. તેં એની ભલામણ કરી છે એટલે તું જ એના કાને આ વાત નાખ. મારાથી એમ થાય એવું નથી. બાકીની વાત ૩-બ-૩ મળીએ ત્યારે. ગુડબાય!’ આ જ પત્રમાં ઇવાનિય પોતાનો દીકરો માંદો હોવાનું પણ જણાવે છે. અહીં આ પ્રથમ પત્ર પૂરો થાય છે એમાં બે (કહેવાતા?) મિત્રો વચ્ચે સરજાયેલી સમસ્યા આલેખાઈ છે. ઇવાનના સંબંધીને હવે ઇવાનિય પોતાના ઘરમાંથી કાઢવા આતુર છે. આ સંબંધીમાં ‘એવી’ કોઈ એબ નથી છતાં ઇવાનિય કોઈક ચોક્કસ કારણસર અને હવે જરા પણ વધુ વાર પોતાના ઘરમાં ટકાવવા માગતો નથી આ વાત વાયકપક્ષે કુતૂહલ પ્રેરે છે અને અધિક આકાંક્ષા જન્માવે છે. એક રહસ્યના ઉદ્ગમની શરૂઆત કરી, કથારસને મિષ્ટ બનાવવાની, આમ તો બહુ જાણીતી પ્રયુક્તિનો વિનિયોગ લેખકે કર્યો છે જે સરેરાશ વાચકને માટે પણ રસપ્રેરક બને છે.

આ પત્રના પ્રતિ-ઉત્તરમાં ઇવાન સામા આક્ષેપો કરે છે કે ‘તારો કાગળ મળ્યો એટલે તરત જ હું મારી પત્ની સાથે ટેક્સીનો ખર્ચ કરીને સાડા છ વાગ્યે તારા ઘરે પહોંચ્યો ત્યારે તું ઘેર નહોતો એટલે પાછું ટેક્સીભાડું ખર્ચીને પત્નીને ઘેર પહોંચાડી

* આ અને આની પછીનાં અવતરણો ‘The Very Best of Fyodor Dostoyevsky : Short Stories’ Embassy Books, 2017 પુસ્તકમાંથી આભાર સહ મૂક્યાં છે. - વિ.

1. એજન પૃ. 8 2. એજન પૃ. 9

મારે બીજે એક ઠેકાણે જવાનું હતું ત્યાં ગયો. તારો પત્ર મને બરાબર સમજાયો નથી. મેં તારે ત્યાં જેને રહેવા મૂક્યો છે તે અત્યંત શ્રીમંત છે એટલું જાણવા મળ્યું છે, આપણા કરારનો ભંગ થાય તો મારે શું કરવું તે હજુ મેં વિચાર્યું નથી.’

આ પત્રકમાંક બે-02માં બે મિત્રો (?) વચ્ચેનું વૈમનસ્ય ઘૂંટવાની શરૂઆત થઈ જાય છે જેથી આગળ ઉપર શું થશે તેવી ઉત્સુકતા વાયકપક્ષે જન્મે છે.

ઇવાનિયના પત્ર (ક્રમાંક 01)માં તે precious friend જેવા શિષ્ટ અને ક્યાંક તે Rascal જેવા abusive શબ્દો લખી નાખે છે તે સંદર્ભે ડૉ. રીઝેન્કામ્ફ (જેને ત્યાં દોસ્તોયેવસ્કી રહ્યા હતા તે) નોંધે છે : "no less goodnatured and no less courfeous than his brother, but when not in good mood he often looked at everything through dark glasses, became vexed, forgot good manners, and sometimes was carried away to the point of abusiveness and loss of self-awareness."³

ફ્રાન્ક જોસેફનું, દોસ્તોયેવસ્કીના erratic સ્વભાવનું આ નિરીક્ષણ સચોટ છે. અહીં બે પાત્રોના સામસામા પત્રાચારમાં તેનાં દૃષ્ટાંતો જડે એમ છે.

પત્ર 03, પત્ર 02ના જવાબમાં ઇવાનિય વડે લખાયો છે. આ જવાબ માફીના કાકુમાં લખાયો છે. ઇવાનિય, પોતે ન મળ્યો તેના બચાવમાં સૌપ્રથમ તો પોતાનો જ વાંક હોવાનું કબૂલે કરે છે, લખે છે કે ‘હું અને મારી પત્ની તને જ પ્રેમપૂર્વક યાદ કરતાં હતાં ત્યાં જ મારાં કાકીની તબિયત કટોકટ હોવાનો સંદેશો મને મળ્યો અને હું મારી પત્ની આ સમાચારથી ગભરાઈ જશે એ બીકે એને કશું જણાવ્યા વગર જ કાકી પાસે જવા નીકળી ગયો. બીજે દિવસે સવારે થાકેલોપાકેલો ઘેર આવ્યો. લુસ-લુસ ખાઈ લીધું ને તને મળવા તારા ઘરે પહોંચ્યો. ત્યારે તું તો ઘરે નહોતો પણ તેં જેને મારે ત્યાં રહેવા મૂક્યો છે તે પેલો તારો સંબંધી યેવગેની તારા ઘરે હતો!’ ઇવાનની ગેરહાજરીમાં તેનો સંબંધી ઇવાનની પત્નીનો સહવાસ માણતો હતો એ વાત સૂચક છે. ‘હું નિરાશ થઈ પાછો ઘેર આવ્યો અને આ કાગળ લખવા બેઠો. તારી પત્નીએ મને કહ્યું કે સાંજે અમુક સ્થળે તું મળશે. હું જરૂરથી મળવા આવીશ.’

ઇવાનની પત્ની જાણે છે કે તેનો પતિ સાંજે ક્યાં જશે / હશે. ઘરમાં નહીં હોય ! આ પરિસ્થિતિનો તે લાભ ઉઠાવવાની પેરવીમાં હશે એમ પણ સૂચવાય છે. આ પત્રમાં ઇવાનિયત એક કાકલૂદી પણ કરે છે કે ‘Don’t deprive me of your affection.’⁴

3. Frank Joseph : "Dostoyevsky : The Seeds of Revolt" 1821-1849 : Princeton University Press 1979, P. 114-115.

4. The Very Best of Fyodor Dostoyevsky : Short Stories : Embassy Classics : 2017 : P. 12.

– આ ત્રણ પત્રોમાંથી પસાર થતાં વાચક જોઈ શકે છે કે તેની ભાષામાં એક સ્તર સુષ્ક શિષ્ટ શબ્દોનું છે તો બીજું સ્તર શિષ્ટ ભાષાને તિરોભૂત કરી દેતાં પ્રચ્છન્ન કડવાશ અને કચવાટનું છે. આ સમગ્ર પત્રાચાર ખચકાટભરેલો [અં : stunted] છે.

પત્ર, 04ની વિગતો : ઇવાન ઇવાનિયને ઘેર જાય છે પણ ઇવાનિય ઘરે હોતો નથી. તેથી બંને વચ્ચે સંતાકૂકડી રમાતી રહે છે. આ પત્રમાં આગલા પત્રમાં જેના ફણગા ફૂટેલા એ કચવાટ ભડકો થઈ ઊઠે છે અને આક્ષેપબાજી શરૂ થાય છે કે તું (ઇવાનિય) આપણી વચ્ચે થયેલા કરારનો ભંગ કરવા તરફ જઈ રહ્યો છે. ‘I see clearly now that you have been cherishing your unfriendly design for a long time.’⁵ ઉપરાંત કરારભંગ બદલ પગલાં લેવાની ચીમકી પણ આપે છે. ખાસ તો ઇવાનિયને ત્યાં રહેવા મૂકેલા યેવગેની નિકોલાઈચ વિશે ચોખવટ નહીં કરે તો જોવા જેવી થશે વગેરે ધમકી-ચીમકી આપે છે.

આ પત્રનો ઉત્તર ઇવાનિય પત્ર 05માં આપે છે એમાં એક તરફ સંબોધન તો ‘My Dear and Honoured friend’થી થાય છે પણ તરત જ પહેલી લીટીમાં ‘I was cut to the heart by your letter’⁶ જેવા કઠોરકરડા શબ્દો પણ પ્રવેશી જાય છે. ત્યાર પછીના ‘My Dear but unjust friend’ શબ્દો પણ આ જ ગોત્રના છે. ‘તારા સંબંધી યેવગેનીવિષયક શબ્દો મારાથી આમ જ, અમસ્તા લખાઈ ગયા હતા. આપણી વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલા ખટરાગથી મને રંજ થાય છે. પૈસા તો મેં આપણી વચ્ચે થયેલા કરાર પ્રમાણે લીધા છે – ઉછીના નથી લીધા. એની રસીદ પણ છે. આપણી વચ્ચે માત્ર ગેરસમજ જ છે અને તે પણ તારાં ઉતાવળ, ગરમ મિજાજ અને જિદ્દીપણાનું પરિણામ છે. છતાં અંદરખાને તું કેવો સરળ ને માયાળુ છે તે હું જાણું છું. ભલા માણસ, દોડાદોડથી હું થાકી ગયો છું. હમણાં તો મળવા અવાય એવું લાગતું નથી. અધૂરામાં પૂરું મારી પત્ની પણ માંદગીમાં પટકાઈ પડી છે. દીકરાને વળી સારું છે એટલો પ્રભુનો પાડ.’

આ પત્ર પરથી, ઇવાનિય મિત્ર ઇવાનને શાંત કરવા માગે છે એમ માની શકાય. પણ સામે પક્ષે ઇવાન ઉશ્કેરાટમાં જ છે જે પત્ર 06માં આ રીતે જોઈ શકાશે : ઇવાન લખે છે : ‘ત્રણ-ત્રણ દિવસ મેં તારી રાહ જોવામાં કાઢ્યા. તારા આ પૂર્વેના પત્રો વાંચતાં લાગે છે કે ‘you did not understand what I wanted.’⁷ એટલે જ હું રૂ-બ-રૂ મળવાનો આગ્રહી છું. મને સુષ્ક-સુષ્ક ભાષા આવડતી નથી.

5. એજન પૃ. 13

6. એજન પૃ. 15

7. એજન પૃ. 17

દંભી શિષ્ટાચારથી હું દૂર જ રહું છું. કેમ કે ‘I have learned from bitter experience how misleading appearances often are, and that shake sometimes lies hidden under flowers.’⁸ પછી પણ તું-તું મૈં-મૈં લાંબી ચાલે છે પણ ક્યાંય ઇવાનિયને ત્યાં રહેતા યેવગેની નિકોલાઈય વિશે કશી યોખવટ થતી નથી. બધું બાંધ્યેભારે, મોઘમ ને મભમ-મભમ જ રહે છે.’ તારી પત્ની ને દીકરાની માંદગીની વાતો કરી કરીને તું આપણી મુખ્ય વાતને આડે પાટે ચડાવતો રહ્યો છું એ હું સમજી શકું છું. આ મારું આડકતરું અપમાન છે. તારાં કાકીના મરણનો સમય પણ તેં ખોટો બતાવ્યો છે.’

પત્ર 07માં ઇવાનિય દ્વારા આગળના પત્રોમાં થતાં ‘Dear, Honoured, Precious friend’ જેવાં સંબોધનો હતાં તે આ સાતમા પત્રમાં ગાયબ છે. ઇવાનને પોતાને ઘેર આવવાની પણ ઇવાનિય ધૃષ્ટતાપૂર્વક ના પાડી દે છે. ‘It would be very unpleasant for me to see you in my house.’⁹

પત્ર 08માં એક પરબીડિયામાં બે પત્રો ઇવાનિયને મળે છે. પહેલો પત્ર તેની પત્નીએ યેવગેની નિકોલાઈયને સંબોધીને લખ્યો છે તે ઇવાનિય વાંચે છે ત્યારે એની સ્થિતિ કેવી થઈ હશે તે કલ્પવું વાચક માટે અઘરું નથી. ઇવાનિયની પત્ની આ પત્રમાં પ્રેમીને લખે છે કે ‘ગઈ કાલે મારો વર આખો વખત ઘરમાં જ હતો પણ કાલે તું આવજે. જરૂરથી મળાશે. તે સવારથી સાંજ બહાર જ હશે.’

અહીં સનસનીખેજ સ્ફોટ થાય છે કે ઇવાનિયની પત્ની પોતાના ઘરમાં રહેતા પરપુરુષ સાથે અવૈધ સમ્બન્ધમાં છે.

બીજો પત્ર તેના પતિ ઇવાનિય માટે છે જેમાં તે પતિનું ઘર છોડી Simbirsk¹⁰ ચાલી જવાની છે એવા ચોંકાવનારા સમાચાર આપે છે.

નવમો, છેલ્લો પત્ર ઇવાનની પત્નીએ પણ પેલા યેવગેની નિકોલાઈયને સંબોધીને લખ્યો છે. આ પત્રમાં ઇવાનની પત્ની પણ નિકોલાઈ સાથે અવૈધ સંબંધમાં હતી એની વાચકને જાણ થાય છે પણ હવે તે (ઇવાનની પત્ની) તેની કાકીએ શોધી કાઢેલા એક માણસ સાથે લગ્ન કરવા જઈ રહી છે. એક જ પરબીડિયામાં બીજો પત્ર પણ હતો જે તેના પતિ ઇવાનને સંબોધીને લખાયો હતો જે થોડો સંદિગ્ધ લાગે છે. પણ તે પણ પોતાના ધણીને છોડી રહી છે એવા સંકેત વાચક પામી શકે તેમ છે.

આખી રચનામાં એક વક્તાપૂર્ણ પરિસ્થિતિ આલેખાઈ છે કે નાણાંની

8. એજન પૃ. 17

9. એજન પૃ. 22

10. સ્થળનું નામ

લેતીદેતી અને પરપુરુષને ઘરમાં રાખવા જેવી બાબતો ‘domestic hearth’ અત્યંત મૂલ્યવાન ઘરસંસારનો કેવો ભોગ લેતી હોય છે. જિંદગીનાં કીમતી વર્ષો દુન્યવી લાભો પાછળ હડિયાપટ્ટીમાં વિતાવી દેવાથી કેવાં પરિણામો આવે છે તે પણ અહીં જોઈ શકાશે. આ ઉપરાંત વાર્તાનો મોટો ભાગ બે પાત્રોના પત્રાચારમાં રોકાયો છે. તેમની પત્નીઓના છૂપા અવૈધ સંબંધોનો સાભિપ્રાયપણે અછડતો ઉલ્લેખે જ થયો છે એ જોતાં એક પશ્ચિમી લેખક (મોટેભાગે ફ્લોબેર)નું વિધાન યાદ આવે કે ‘The real artist never talks about the main thing’¹¹ મહત્ત્વની ઘટના આમ પછીતમાં રહે એ ‘તિરોધાન’ સંજ્ઞાને જુદો જ અર્થ આપે છે.

11. આ વિધાન મારી સ્મૃતિ પરથી લખ્યું છે. ભૂલચૂક ક્ષમસ્વ. – વિ.

[‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા’ : સંપા. રમણ સોની, પ્ર. ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, 2023, પૃ. 26 + 726, કિં. રૂ. 1500]

‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા’ મધ્યકાલીન સાહિત્યના અધિકારી અભ્યાસી રમણ સોનીએ કરેલું સંપાદન છે. કુલ ૭૨૬ પૃષ્ઠમાં વિસ્તરેલા આ સંપાદનમાં ઈ. સ. ૧૨મી સદીથી ૧૮મી સદી પૂર્વાર્ધ સુધીનાં ૭૦૦ વર્ષના વિપુલ કાવ્ય-સાહિત્યમાંથી સઘન પ્રતિનિધિ રચનાઓનું ચયન સંપાદિત થયું છે. પસંદ કરેલી રચનાઓ સંપાદકે સદીના અનુક્રમમાં ગોઠવી છે. સદીના અનુક્રમ પ્રમાણે જોઈએ તો નરસિંહ મહેતા પૂર્વેના આઠ, પંદરમી સદીના પાંચ, સોળમી સદીના ચૌદ, સત્તરમી સદીના ચોવીસ, અઠ્ઠરમી સદીના ચૌદ, ઓગણીસમી સદીના સત્યાવીસ, ચારણી પરંપરામાંથી પાંચ કવિઓની રચનાઓ અને પાંચ લોકગીતો એમ કુલ ૧૧૪ કવિઓની શ્રેષ્ઠ રચનાઓ એકસાથે આ સંપાદનમાં છે. આ રચનાઓ એકસાથે મુકાતાં આપણું ચિત્ત સંતકવિઓના શબ્દમેળામાં વિહરતું હોય એવી અનુભૂતિ થાય છે.

સંપાદનમાંની કૃતિઓમાં પ્રવેશ કરીએ તે પૂર્વે સંપાદકે ‘પૂર્વરંગ’ અને ‘પ્રવેશક’ શીર્ષકથી બે ધ્યાનપૂર્ણ સંદર્ભનોંધ આપી છે. ‘પૂર્વરંગ’માં મધ્યકાલીન સાહિત્યની લાક્ષણિકતાઓની સાથે હસ્તપ્રતમાંથી પ્રસ્તુત કૃતિઓ કેવી રીતે મુદ્રણમાં આવી ને સંશોધકોએ એમાં શું અને કેવું કામ કર્યું એ વિગત એક લસરકામાં લાઘવમાં પણ સ્પષ્ટ રૂપમાં રજૂ કરી છે. સંપાદકના શબ્દો જોઈએ –

‘એટલે, પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ આવ્યું ત્યારે એ હસ્તપ્રતોને મુદ્રણરૂપ આપતાં પહેલાં એના જાણકાર વિદ્વાનો, એક કૃતિની વિવિધ પ્રતોનો યોગ્ય અભ્યાસ કરીને એક મુખ્ય પાઠ (text) તારવે ને છોડી દીધેલા અન્ય પાઠો/શબ્દ ફૂટનોટ રૂપે નોંધે-સાયવે. એ સંશોધિત સંપાદન (critical) પછી મુદ્રિત રૂપે પ્રકાશિત થાય છે.’

‘પ્રવેશક’ને સંપાદકે ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતાનું ઐશ્વર્ય’ એવું શીર્ષક આપ્યું છે. જેમાં ‘મિશ્ર ભાષાભૂમિકાનું ગુજરાતી સાહિત્ય’, ‘ધર્મસૂત્ર અને કવિશક્તિ’, ‘સાંપ્રદાયિક સંકડાશ નહીં પણ ઉદારતા, સમ-ભાવ’, ‘માનવભાવોનાં અનેક રૂપો’, ‘શ્રાવ્ય કલા’ જેવાં પેટાશીર્ષકથી ટૂંકમાં મધ્યકાલીન સાહિત્યની સમગ્ર

તાસીર પ્રાસાદિક રીતે સમજાવી છે. સમગ્ર નોંધને અંતે સંપાદકે મૂકેલું પ્રસ્તુત વિધાન જુઓ -

‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતા આમ ધર્મ-સંપ્રદાય-સીમિત કે એકસુરીલી ન હતી - ચિત્તનો વિસ્તાર કરતા અર્થલયથી, શબ્દલયથી ને પ્રાસ-અનુપ્રાસોથી પ્રગટતાં વર્ણ-ધ્વનિ-લયથી એ આપણને પરિપ્લાવિત કરે છે.’

આ વિધાન દર્શાવે છે કે સંપાદકને મધ્યકાલીન સંત-કવિઓની રચનાઓનો મર્મ જે એમણે અનુભવ્યો છે એ ગમતાનો ગુલાલ કરવા આગળ લખે છે, ‘તો હવે, એ વિવિધ નાદવાળી ને શીતોષ્મ પ્રવાહવાળી મધ્યકાલીન કવિતા-સરિતામાં નિમજ્જન કરીએ.’

આવા નોંધપાત્ર પ્રવેશક પછી સંપાદકે સંપાદનમાં જે કવિઓની રચનાઓ પસંદ કરી છે તે રચનાઓના આરંભે જે-તે કવિનો ફોટોગ્રાફ, કવિનામ અને એમના સમયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સો ઉપરાંત કવિઓમાંથી સંપાદકને હેમચંદ્રાચાર્ય, નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, મીરાંબાઈ, યશોવિજય, અખાભગત, પ્રેમાનંદ, દયારામ, પ્રીતમ, રવિદાસ, શામળ - આટલાં અગિયાર કવિઓના ફોટોગ્રાફ ઉપલબ્ધ થયાં છે. બાકીનાનો સમય અહીં નોંધ્યો છે. મધ્યકાળના કવિઓ અનુભવિયા સંતો છે. જીવ અને શરીરને એમણે નશ્વર માન્યા ને અનુભવ્યા છે એટલે એમના પોતાના વિશે તો એમણે માત્ર નામ, ડા, ક્યારેક તો નામોલ્લેખ પણ નથી કર્યો આ સ્થિતિથી સૌ અભ્યાસીઓ પરિચિત છે.

પરંતુ એમની રચનાઓ સંગ્રહાઈ છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય. એનાથી આપણું સાહિત્ય રળિયાત છે. હવે આ રચનાઓની માવજત કરવી એ આપણી ફરજ - ગરજ છે. જે આ પ્રકારનાં સંપાદનો અને એનું મૂલ્ય સમજનારા પ્રકાશકો કરી રહ્યાં છે એ પણ ખાસ નોંધ કરવા જેવી ઘટના છે.

કાવ્યોને અંતે સંપાદકે વાચકને ઉપયોગી બે સૂચિ મૂકી છે : (૧) કવિનામોની અકારાદિક્કમે સૂચિ, (૨) પદોની અકારાદિક્કમે સૂચિ. - પદ ઉપરાંત જાણીતા છપ્પા આદિની પ્રથમ પંક્તિઓ પણ અહીં સમાવી છે. સંપાદન માટે ઉપયોગમાં લીધેલા સ્રોત-ગ્રંથો અને સંદર્ભગ્રંથોની સૂચિ પણ સંપાદકે જોડી છે. એમાં કોઈક રહી ગઈ છે. મને તરત સ્મરણમાં આવે છે તે નોંધું છું.

જ્ઞાનવિમલ સઝાયસંગ્રહ, સંપા. કીર્તિદા શાહ, અભય દોશી, પ્રકા. શ્રી જ્ઞાનવિમલ ભક્તિપ્રકાશ સમિતિ, મુંબઈ, ૨૦૦૩. આ સંચયમાંથી સંપાદકે રચના પસંદ કરી છે.

સૂચિ પછી હસ્તપ્રતના પાંચ ફોટા મૂક્યા છે. જેનાથી ભાવકને જૂની લેખનરીતિનો પણ પરિચય રહેશે.

વિજ્ઞાનની હરણફાળ, સામગ્રીના ઢગલા અને વિકાસના માહોલમાં આજે આપણે શ્વસી રહ્યાં છીએ. મન અને હૃદય ઉત્સાહથી પરિપ્લાવિત બની જાય એવી

ધન્ય ક્ષણોની અનુભૂતિ પણ કરીએ છીએ પરંતુ એ બધાંની વચ્ચે ક્યારેક કોઈ ક્ષણે આપણું હૃદય-મન શુદ્ધ અને ખુલ્લું હોય તો સમજાય નહીં એવી કોઈ મૂંઝવણ આપણને થાય છે. આ મૂંઝવણની જો કોઈ ઔષધ હોય તો તે સાહિત્ય છે. હા, ખાસ કરીને મધ્યકાલીન સાહિત્ય કેમ કે એમાં ‘સ્વ’ની ઓળખના નુસાખા અને મન શુદ્ધીકરણના કીમિયા છે. અલબત્ત એને માટે પ્રયત્ન અને આરત જરૂરી છે. મધ્યકાળની સમૃદ્ધ કવિતાનું આ ચયન વાંચનાર ભાવકને ન સમજાતાં પ્રશ્નના ઉત્તર શોધવામાં, મૂંઝવણમાંથી મુક્ત થવામાં, મિત્ર જરૂર બનશે. એ માટે આ સંપાદન કરનાર અને વાંચનના દુકાળના માહોલમાં આ સંપાદનનું સુઘડ અને કળામય પ્રકાશન કરનાર પ્રકાશક અભિનંદનના અધિકારી છે.

સંપાદનની લાક્ષણિકતાઓ –

૧. આ સંપાદન મધ્યકાલીન કવિતાના વિકાસનો અભ્યાસ કરવામાં ઉપયોગી થશે.

૨. સંપાદનમાંની પસંદ થયેલી રચનાઓ ભાવકને તે તે કવિની કવિતાનો ચેપ લગાડે એવી છે. એટલે એ કવિની અન્ય રચનાઓ વાંચવા પ્રેરાશે.

૩. સંપાદનમાં જૈન, જૈનેતર બધાં જ સંત-ભક્તોની કવિતાઓ અને લોકસાહિત્યની રચનાઓ છે એટલે અભ્યાસીને તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાની પ્રાથમિક સામગ્રી પણ મળશે.

૪. અહીં ચારણી સાહિત્યની રચનાઓ અને લોકગીતો પણ પસંદ થયાં છે. જે અભ્યાસીને સંદર્ભસામગ્રીમાં સહાયક બનશે.

૫. સામાન્ય ભાવકને આ સંપાદન મધ્યકાલીન કૃતિઓના ઐશ્વર્યથી ભરી દેશે.

*

દલિતચેતનાની સક્રિયતાની નોંધ લેતી કૃતિ : ‘વાસ’ | કાંતિ માલસતર

[‘વાસ’ (લઘુનવલ) : લેખક વિનોદ ગાંધી, પ્રકાશક ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ, પ્ર. આ. 2014, પૃ. 106, કિં. રૂ. 140]

વિનોદ ગાંધીની ‘વાસ’ લઘુનવલનું વર્ણવ્ય વસ્તુ દલિત છે. ‘વાસ’ એટલે ‘દલિત ફળિયું’. અહીં કોઈ એક દલિતની વેદના-સંવેદના કેન્દ્રમાં નથી પણ વાસના દલિતોની સામૂહિક વેદના-સંવેદના આલેખન પામી છે.

વર્ણવ્યવસ્થા અને એને કારણે ઉદ્ભવેલી અસ્પૃશ્યતાનો ભોગ દલિત બન્યો છે. 'વાસ'માં આઝાદી પછીના પંચમહાલના દલિતોની સામાજિક સ્થિતિનો પરિચય મળે છે. 'વાસ' કૃતિમાંથી પસાર થતા અનુભવાય છે કે જ્ઞાતિવાદી માનસિકતાને કારણે દલિતોને મંદિરપ્રવેશ મળતો નથી! (પૃ. 2) દલિત વ્યક્તિઓનાં નામ પણ તુકારે બોલતા, દા.ત. રમણ-રમણો, ધનજી-ધનિયો, એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને મળતાં જ પ્રશ્ન કરે, કઈ વરણના? મંદિરના પૂજારી પાણીની છાંટ નાખી દલિત પાસેથી પૈસો લે છે! ગામમાં કોઈ પણ બાબતે સભા થાય ત્યારે દલિતોને જેમ ગામ-છેવાડે રહેવાનું હતું તેમ જ સભામાં પણ છેવાડે બેસવાનું! ને કશું જ બોલવાનું નહિ, ગામના રાજપામાં દલિતોને રાજી રહેવાનું! સ્મશાન પણ અલગ! વાસના મૂળી ડોસીનું મડદું સ્મશાનને બદલે નદીના ભાઠાવાળી જમીનમાં જ બાળવું પડેલું! અમારા-તમારાનો ભેદ અકબંધ છે! દલિત નારીનું જાતીય શોષણ! દલિત-બિનદલિત વચ્ચેના પ્રેમમાં પણ જ્ઞાતિવાદ બાધારૂપ છે! બિનદલિતો દલિતોથી અભડાય પણ દલિત નારીનું જાતીય શોષણ કરવામાં આભડછેટ નડતી નથી! જેવા મુદ્દાઓ ઉપસાવીને દલિત સમાજને કેવું વેઠવું પડ્યું હશે તેનો ચિતાર પણ પ્રસ્તુત લઘુનવલ નિમિત્તે પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાતિવાદથી દલિતોનું માનસ તો સદીઓથી ટેવાઈ ગયું હતું! પણ યુવાનીના ઉંબરે ઊભેલા નવી પેઢીના દલિત ધનજીને આ ભેદભાવ ચચરે છે, તેના પિતા ગોવિંદને પણ આ સ્વીકાર્ય નથી. અહીં દલિત-બિનદલિત વચ્ચેના સંઘર્ષના મૂળમાં તો ગામના બિનદલિતો દ્વારા રાધાકૃષ્ણ મંદિરના બાંધવા માટે દલિત પશવાની જમીન પડાવી લેવા બાબતનો છે. શેરપુરા ગામના બિનદલિતોએ રાધાકૃષ્ણનું મંદિર બનાવવા માટે દલિત વાસના પશવાની જમીન હડપ કરવાનું કાવતરું કર્યું હતું. પરંતુ દલિત વાસનો ગોવિંદ કેવળ પોતાના જ વાસના નહિ પણ આજુબાજુના ગામડામાં વસતા દલિતોને ભેગા કરીને તેનો વિરોધ કરે છે, કલેક્ટરને આવેદનપત્ર આપે છે. એટલું જ નહિ, જે રીતે બિનદલિતોએ ખરાબાની જમીનની મંદિર બનાવવા માટે સરકારમાં માંગણી કરી હતી એ જ રીતે દલિતો પણ ખરાબાની જમીનમાં સંડાસ અને 'સમાજોત્કર્ષ હોલ' બનાવવા માટેની માગણી કરે છે. અંતે ચૂંટણી નજીક આવતાં દલિતો અને બિનદલિતોની માગણી ટલ્લે ચડી જાય છે. બીજી તરફ ગામના ઉતારસમા જોડભા 'શેરપુરામાં નવા મંદિરના બાંધકામમાં દલિતોનો વિરોધ - હજારનું ટોળું વિરોધ માટે ઊમટ્યું' (પૃ. 39-40) એવા સમાચાર છાપામાં પૈસા આપીને છપાવીને બિનદલિતોને દલિત વિરુદ્ધ ઉશ્કેરે છે. આમ, જોડભાએ છાપાના માધ્યમથી દલિતો મંદિરવિરોધી છે એવી છાપ ઊભી કરી, આથી ગામલોકોને દલિતો પ્રત્યે રોષ પેદા થયો. બીજી તરફ પશવો બેઉ બાજુથી ભીંસાય છે. કારણ કે આ સંઘર્ષનું મૂળ જ પશવો હતો. આથી ગલ્લાવાળો સરદારસિંહ બીડી લેવા આવેલા પશવાને પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

અપમાનિત કરે છે ને ત્યાં જ આવેલા જોરૂભા સરદારસિંહને પણ બીડી આપવા બદલ ઠપકો આપે છે અને પશવાને પણ ફટકારે છે. પશવાનો મનોસંઘર્ષ પણ વર્ણવાયો છે. (પૃ. 47). અંતે તો બિનદલિતો મંદિરના પ્રશ્નને લઈને દલિતોનો બહિષ્કાર કરે છે! દલિતોને મજૂરીએ નહિ બોલાવવાનું એ દુકાનેથી વસ્તુ આપવાનું બંધ કરવામાં આવે છે! આ ઘટના પછી તો પશવાનો પ્રશ્ન માત્ર પશવાનો ના રહેતાં સમગ્ર દલિત લોકનો બની રહે છે. બિનદલિતોના અમાનવીય વ્યવહારથી દલિતોને હાડમારી વેઠવી પડે છે, પણ નાસીપાસ થયા વિના વાસના શિક્ષિત ધનજી અને રમણ સામાજિક કાર્યકર મનુમોટાની સલાહ લેવા શહેરમાં જાય છે. મનુમોટાની સલાહથી વાસના દલિતોને શાંત રહેવાની સલાહ આપી. એ દરમ્યાન જોરૂભા અને પશવા વચ્ચે અને એ પછી જોરૂભા અને મહિપતસિંહ વચ્ચે સંઘર્ષ થાય છે ને જોરૂભા જેલમાં જાય છે. જોરૂભાની અણસમજભરી હરકતોને જાણ્યા પછી મંદિરના ટ્રસ્ટીઓએ ગોવિંદ સાથે ચર્ચા કરીને ઊભી થયેલી સમસ્યાનું સમાધાન કરવાનું નક્કી થયું અને ટ્રસ્ટીઓએ દલિતોનો બહિષ્કાર મોકૂફ રાખવાનો નિર્ણય કર્યો. બીજી તરફ ચૂંટણી નજીક આવતી હોવાને કારણે દલિત અને બિનદલિતોની માગણીનો મુદ્દો ટલ્લે ચડી જાય છે. દલિત વાસના લોકો સંગઠિત થઈને મનુમોટાને ધારાસભાની ચૂંટણી લડાવે છે. મનુમોટા દલિતોના સહયોગથી ચૂંટણી જીતી જાય છે. મનુમોટા ધારાસભાની ગ્રાન્ટમાંથી ‘સમાજઘર’ બાંધી આપે છે. અંતે ગોવિંદ-ધનજી, મનુમોટા અને વાસના અન્ય લોકોની જહેમતથી તૈયાર થેયલ ‘સમાજોત્કર્ષ હોલ’માં ગામના શેઠની દીકરી તન્વીનાં લગ્નનો ભોજન-સમારંભ ગોઠવાય છે... ત્યાં કથા પૂરી થાય છે. બિનદલિતો દલિતો દ્વારા બંધાવેલ હોલમાં લગ્ન કરે એ ઘટનાથી ધનજી પ્રસન્નતા અનુભવે છે. શેઠ પણ આગ્રહપૂર્વક ધનજી અને તેના પિતા ગોવિંદને જમાડે છે! આ સ્વસ્થ ભાવિનો શુભ સંકેત લાગે પણ તેમ છતાંય આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન હજી સ્વીકૃત થયાં નથી! શેઠની દીકરી તન્વી અને ધનજીને નાનપણથી જ એકમેક પ્રત્યે કૂણી લાગણી હતી, પણ તે જ્ઞાતિવાદને કારણે લગ્નમાં પરિણમતી નથી!! શહેરમાં ભણેલી તન્વીને દલિત એટલે શું તેની ખબર નથી? કદાચ એ અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રભાવ હોઈ શકે? ગોવિંદ, ધનજી, રમણ અને મનુમોટા વગેરે પાત્રોમાં આખંડકરી ચિંતન પરોવાયું છે. વાસની એકતા, ગોવિંદની કુનેહ, ધનજી અને રમણ જેવા યુવાનોની સક્રિયતા અને મનુમોટા જેવા સામાજિક કાર્યકરના પીઠબળને કારણે દલિત-બિનદલિત વચ્ચે ઊભી થયેલી સમસ્યાનું સમાધાન આવે છે. જો દલિતોનો રાજકારણમાં પ્રવેશ થાય તો તેનો શો ફાયદો થાય તે પણ લેખકે સહજ રીતે દર્શાવી આપ્યું છે. પ્રસ્તુત નવલકથા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને સંગઠિત બનીને સંઘર્ષ કરવાનો સંદેશો ચોક્કસ આપે છે. ગોવિંદ, રમણ અને ધનજી દ્વારા દલિતચેતનાની સક્રિયતાની નોંધ લેતી ‘વાસ’ સુખાંત

લઘુનવલ છે. બીજી તરફ બિનદલિતોમાં સંગઠનના અભાવે મંદિર બાંધવાનું કામ ટલ્લે ચડી જાય છે!

જોસેફ મેકવાનથી માંડી દિનુ ભદ્રેસરિયા દ્વારા લિખિત દલિત નવલકથાઓનો પરિવેશ ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત અને ચરોતર છે, જ્યારે ‘વાસ’ લઘુનવલનો પરિવેશ પંચમહાલ-ગોધરાનો છે, એ રીતે પણ આ લઘુનવલનું મહત્ત્વ છે. એ વિસ્તારમાં પ્રયોજાતી કહેવતો (અળસિયાઓ સાપ થઈ ગયા (27), આખી વાતનું પાણીનું ભૂ થઈ જશે. (72), ભેંસનાં શિંગડાં ભેંસને ભારી (92)) અને રૂઢિપ્રયોગ અને પોતીકા રિવાજો થકી પણ દલિત પરિવેશ રચાયો છે. બહારગામથી આવેલા નાતના પંચના આગળ પડતા વડીલ મહેમાનોની આગતાસ્વાગતાના ભાગરૂપે તેમને હાથ ધોવા માટે પાણીનો લોટો આપવાની પ્રથા, દલિત સમાજ અભાવો વચ્ચે જીવે છે પણ પોતીકાં મૂલ્યો સાથે છેડો ફાડતા નથી. એક વખત જોરૂભાએ કૂકડો હલાલ કરવાનું પશવાને કહ્યું ત્યારે તેણે ના પાડતાં કહ્યું કે આ તો મેં ઉછેરેલો કૂકડો છે તેથી હલાલ ના કરી શકું, પારકો કૂકડો હોત તો હલાલ કરી આપત. પશવો જોરૂભા દ્વારા કૂકડાને હલાલ કરવાના પૈસા જતા કરવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે. તો આવાં નૈતિક મૂલ્યો લઈને જીવનારા પણ છે. તો બીજી તરફ બસો રૂપિયાની લાલચમાં આવીને પશવાની પત્ની વાલી જોરૂભાને અડપલાં કરવાની છૂટ આપે છે! તે તો માને છે કે “હેનું કુંકરમ ને હેનું પાપ? વખતે જે મળે એ ખાઈ કરી લેવું, બોગવી લેવું... એહીં વાહમાં ચેટલી સતી સીતાઓ છ એ હું જાણું છું...” (પૃ. 66). ગોધરાની આસપાસનાં ગામડાંઓમાં બોલાતી બોલીનો વિનિયોગ થયો છે, પણ પાત્રોની અને લેખકની ભાષા વચ્ચે સચવાવું જોઈતું અંતર સચવાતું નથી! કૃતિમાં અસંખ્ય જોડણીદોષ અને કિલ્લિ વાક્યરચના (પૃ. 88) રસભંગ કરે છે. લેખકે દલિત પાત્રોને સદ્ અને બિનદલિત પાત્રોને અસદ્ બતાવ્યાં છે!! તેથી પૂરેપૂરા પાત્રત્વવાળી કથા બનતી નથી. પાત્રોની આંતરક્રિયાઓ કે દલિત-બિનદલિત વચ્ચેના સંબંધોની સંકુલતા વર્ણવાઈ નથી. અહીં દલિત વાસ ઉપરછલ્લી રીતે આલેખાયો છે.

ભારતીય સમાજ અભાવો વચ્ચે જીવતો સમાજ છે છતાં હસતો-ખેલતો જોવા મળે છે, પરંતુ મોટા ભાગની દલિત નવલકથાઓમાં તેનો અભાવ જોવા મળે છે. જ્યારે ‘વાસ’ કૃતિના મૂળીમાના બારમાની આગલી રાતે લાડુ બનાવતી વખતે નાતના લોકો વાતો કરે છે તે દશ્યમાં (પૃ. 29) હાસ્ય જોવા મળે છે જે સ્વાભાવિક છે.

*

કાવ્યરૂપ ગદ્ય :કરચલિયાળું તળાવ |નિરુપમ છાયા

['કરચલિયાળું તળાવ' (નિબંધો) : લે. રમણીક સોમેશ્વર, પ્ર. ઝેન ઓપસ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮, પ્ર. આ. જાન્યુઆરી ૨૦૨૩, પૃ. 137+18]

ગુજરાતી સાહિત્યે વિદેશી ગદ્ય સાહિત્યપ્રકારો પણ અપનાવ્યા છે. એમાં નિબંધસ્વરૂપ પણ ગણાય. કોઈ પણ બાબત પરના પોતાના વિચારોને બાહ્યાંતર કે વિસ્તાર કર્યા વિના સાહિત્યોચિત શૈલીમાં અને ગંભીર મનોવૃત્તિ સહ જેમાં રજૂ કરેલા હોય તે નિબંધ. પહેલા નિબંધકાર નર્મદથી લઈને પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેક સર્જકોએ નિબંધો આપ્યા છે. વિવિધ પ્રયોગશીલ કહી શકાય તેવાં સ્વરૂપે પ્રાસાદિક, હળવા અને હાસ્યનિબંધો પણ મળ્યા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ રમેશ પારેખની હરોળ પછીના કવિઓમાં આપણા કચ્છના રમણીક સોમેશ્વરનું નામ મુકાય છે. તેમને કાવ્યસર્જનની જેમ જ નિબંધ લખતા થયા એનું પણ વિસ્મય રહ્યું. 'તમે ઉકેલો ભેદ' અને 'શાહીનું ટીપું' એ બે કાવ્યસંગ્રહો, વિવિધ ભાષાના ગદ્ય અને કાવ્ય સંગ્રહોના ગુજરાતી અનુસર્જનો સાથે સંપાદનો પણ એમના તરફથી મળ્યાં છે. અગ્રણી સર્જક લાભશંકર ઠાકર સાથે તત્ત્વદર્શી અને ચિંતનશૈલીમાં નિયમિત રીતે થયેલો એમનો પત્રસંવાદ સાહિત્ય સહિત અનેક વિષયોને સ્પર્શે છે. એનું પુસ્તક 'પત્રલાભ' આ રીતે વિશિષ્ટ બની રહે છે. વિવિધ સ્તરની ગણમાન્ય સાહિત્યિક સંસ્થાઓએ આ સર્જનોને પ્રમાણ્યાં પણ છે. લાંબી સર્જનયાત્રામાં ઓછાં પુસ્તકો એમની નિર્લેપતા અને અંતર્મુખી પ્રકૃતિ દર્શાવે છે. 'કવિતા અને કુદરતનો સંગાથ ગમે છે' એવા ર.સો. અગ્રણી સાહિત્યકારો સાથે પણ સતત સંપર્કમાં રહી સ્વને સંકોરતા રહ્યા છે. અરસપરસ સહજ આદરભાવ પણ કેળવાતો રહ્યો છે.

હમણાં જ પ્રકાશિત 'કરચલિયાળું તળાવ'ની રચનાઓ નિબંધોથી અધિક કાવ્યરૂપ ગદ્ય ગણવી ગમે. એના પ્રારંભે જ 'કેમ કહેવી વાત!'માં રચનાઓનું કેન્દ્રબિંદુ ઊઘડે છે. 'આંખ મીંચો અને અંદર એક જુદું વિશ્વ દેખાય. અંદર ઊંડા ને ઊંડા ઊતરતા જઈએ. ક્યારેક આકાશ સામે જોતા રહીએ અને આપણી ભીતર પણ વિસ્તરે એક અનેરું આકાશ.' 'મનના અતાગ રહસ્યલોકનો, 'લખવું એટલે શું? શું લખવું?' એ પ્રશ્નો ઉત્તર પોતે જ શોધે છે, 'જે છે તે.' હોવાપણાની જેમ આ વિસ્તરતા આકાશની ઘટ્ટ સંવેદનાની અભિવ્યક્તિ પણ શક્ય નથી એની સર્જકને વિમાસણ છે. સર્જકને 'અવતારવા માટે શબ્દોનું માધ્યમ કદાચ માફક નથી આવતું.' એટલે જ શીર્ષક સાથે અષ્ટાવક ગીતાનું એક ચરણ મૂક્યું છે. 'અંદર

‘અનુભવાતું હોય તે કેવી રીતે અને કોને કહી શકાય ?’ પુસ્તકના પ્રારંભે ઊઘડતે પાને કવિ બ્રાઉનિંગની ટંકેલી કાવ્યપંક્તિઓ, ‘થયું લઘરીક, વણથયું અપાર’ (The pretty done the undone vast.) દ્વારા પોતે સમાધાન શોધવાનો પ્રયાસ મુખર કર્યો છે. અંતની કૃતિ, ‘કથા ક્ષણની, ક્ષણભંગુરની’ છે. આમ પ્રારંભ અને અંત વચ્ચે એક મંથન જણાય છે, છતાંયે તત્ત્વદર્શી સર્જકનું સૌંદર્યભર્યું રસાળ દર્શન આપણને સંવેદનના ભાવપ્રવાહમાં લઈ જાય છે. સંગીત, પુસ્તકો, કોરું પાનું, ઘર, દીવાલો, અગાસી, આંગણું, વગેરે માધ્યમોથી સર્જક બસ જોયા કરે છે. અગ્રણી સાહિત્યજ્ઞ, સર્જક, સંપાદક રમણ સોની કહે છે તેમ, “જોવાનો આનંદ જ શબ્દરૂપ પામતો ગયો છે – પણ એની નિબિડતા એવી છે કે એનો સ્પર્શ આપણે અનુભવી શકીએ છીએ.’ નિજાનંદમાં સ્વ સાથેની ગુફ્તેગોમાં કંઈક અકળ શોધનો અણસાર છે. સરળ શબ્દો અને વિશિષ્ટ શૈલીમાં અભિવ્યક્તિની નિર્ભાર તરલતા છે. સર્જકની ‘દેખાવું ને ન સમજવુંની વચ્ચે ક્યાંક હું સતત અટવાયા કરું છું.’ એવી દ્વિધા છતાં ક્યાંય સ્થિરતા કે જડતા નથી. ભાવક પણ એની સાથે આપમેળે વહે છે. આ રચનાઓમાં સૃષ્ટિમાં સમાયેલ, પ્રકૃતિનું ગતિમય રૂપ ઝિલાયું છે. વિવિધ સમય-અવસ્થાઓમાં એ બધું મનોરમ બની રહે છે. અરે, પીંછાનો ફરફરાટ પણ સર્જક એટલી જ મુલાયમતાથી અને સૂક્ષ્મતાથી સંવેદે છે. સર્જકનું જાગ્રત ચિત્ત ‘સુરમ્ય ક્ષણોમાં એકબે સ્મૃતિઓ વાગોળી લઉં’ કહીને એ ઝીલતાં ધરાતું નથી. ‘કેવી કેવી ક્ષણો, કેવાં કેવાં સંવેદનો મહોરતાં રહે છે આપણી ચોપાસ! જોવા બેસીએ તો પળેપળ વિસ્મય!’ એમની આંખોમાં ઝિલાતાં દશ્યો દષ્ટિમાં વિસ્તરીને અંતરમાં સ્થિર થાય છે. પછી આપણી સામે ઊઘડી અંતરમાં મહોરે છે.

કાવ્યો તો એમના અંતરની મિરાત છે. આપણી ભાષા સાથે અન્ય ભાષાની પંક્તિઓનું લયાત્મક અનુસર્જન અર્થ અને ભાવને ઘટ્ટ કરે છે. રચનાઓમાં ઉદ્ઘૃત કેટલાયે વાક્યાંશે એમના વિશાળ વાચનના પરિચાયક તો બને જ છે, સાથે આ ગદ્યકાવ્યોને રળિયામણાં પણ બનાવે છે.

ર.સો.એ કચ્છના પરિવેશની ઓળખ, મરુ મેરુ અને મેરામણ-રણ, દરિયો અને પહાડને-પણ ‘જોયાં’ છે. રણકાંઠાના વાયરાથી રેતીનું અંધડ ઊઠે અને નાસભાગ થઈ રહે. પણ રાત પડતાં શીતળ આહૂલાદકતાથી તેઓ સ્પંદિત થઈ ઊઠે છે, સાથે ભાવક પણ એ સૃષ્ટિ સાથે તદ્દૂપ બની અનોખાં સ્પંદનથી રોમાંચિત થાય છે. ‘સાંજે ઠંડી રેતીમાં પગનાં તળિયાં ઝબોળી ચાલવાની મજા પાછી સાવ જુદી. રાતે ચાંદની મસળેલી રેતીમાં પગલું પાડીએ ત્યારે રેતીને ગાલે અડાડવાનું મન થઈ જાય છે.’ દરિયા સાથે તો જાણે એક અદ્વૈત સંધાયું છે, ‘છોળની છાલક, મોજાંઓનું સંગીત, પંખીઓનું ઊડવું. દૂર ક્ષિતિજ સુધી પાણી. પાંપણની દોરી પકડીને પાણી મારી અંદર ઊતરતાં જાય છે... દરિયો મારા શ્વાસમાં ફેલાય છે.

ઘુઘવાટ હવે શાંત થઈ ગયો છે.’ પહાડ પણ સર્જકના અસ્તિત્વના અંશ છે. એટલે જ પહાડની ‘ટોચ પરથી વિસ્તરીને આકાશ’ બની જાય છે. અંતભાગની કૃતિઓ સ્મૃતિચિત્રો સર્જે છે. ‘કરચલિયાળું તળાવ’માં તેમના દાદાજીની સ્મૃતિઓ વર્તમાનને જીવંત કરી દઈ, ‘ચહેરા પરની કરચલીઓમાં બેઠેલી વેદના કરતાં ઝીણું જોતાં વીતરાગ જ વધુ ડોકાય.’ આવી ભાવપૂર્ણ છબિ દર્શાવે છે. આ અભિવ્યક્તિમાં એ છબિ વધુ સ્પષ્ટ થાય છે, ‘ડેલીબંધ મકાન... અંદર પ્રવેશતાં જ જમણે હાથે એક લાંબું એકઢાળિયું. એ બાપા-નિવાસ... અરે અરે જુઓ, મેં તો આ હાથ લંબાવ્યો ને ઝીલવા લાગ્યો ચાંદરણાં... આ ડેલામાં મોટેભાગે નજર ચડે પોતડી પહેરી ઉઘાડે ડિલે માળા ફેરવતા કે ગાતા, ગણગણતા, વાર્તાઓ કહેતા, ઓસડિયાં લસોટતા કે પછી ક્યારેક શાંતિથી આંખો મીંચી પોતાની જાતમાં છેક ઊંડે સરી ગયેલા બાપા... બાપા આજેય છબી રૂપે અમારી ઓસરીમાં હાજરાહજૂર.’ ભાવકનાં મનઃચક્ષુ સમક્ષ પણ જાણે કે સમાંતરે પોતાના દાદા કે વડીલ છબિ બનીને અનેક સ્મૃતિઓ રૂપે લહેરાઈ ઊઠે છે.

લટારતો, જાગમીઠી, પીંગળી રીત, રાગાવેગો જેવા શબ્દપ્રયોગો સાથે જે ‘જોયું’ એ ભાવ, સંવેદનોમાં ઝબકોળાઈને ભાષા અને શૈલીના સાયુજ્યથી એક નવલી ભાત રચે છે. પાને પાને વેરાયેલાં મોતીમાંથી થોડાં માણીએ. ‘વૃક્ષને કૂંપળ ફૂટે ટે રહસ્ય.’ ‘ક્યારેક વરસાદ ક્યારેક અવસાદ.’ ભૂકુંપની કથા એટલે યુગાંતરોમાં વ્યાપતી ક્ષણાર્ધની કથા. જ્યાં એક તરફ છે લખી ચૂકેલો ઇતિહાસ અને બીજી તરફ છે લખાઈ રહેલો ઇતિહાસ.’ ‘ક્યારેક સાંજમાં હું ભૂલો પડું છું ક્યારેક સાંજ મારામાં.’ ‘ક્ષણોને કદી હોય છે સીમારેખા?’ સમર્થ સર્જક વીનેશ અંતાણી આ રચનાઓને વધાવતાં કહે છે, ‘જાણે વિવિધરંગી સ્ફુલિંગો ચારે બાજુ ઊડતા હોય. કશું જ બોલકું નહીં... બધા નિબંધો ધ્વનિ મૃદુ, સુંવાળો, સીધો અંદર ઊતરી જાય એવો... આ લઘુનિબંધો જેટલા બહાર વિસ્તર્યા નથી એટલા અંદર પ્રસર્યા છે.’

આ પુસ્તક પાસે જઈએ એટલે સમય, સ્થળ, ગતિના સંદર્ભો ખરી પડે છે. આ રચનાઓ પાસે અચૂક પહોંચવું જોઈએ. એનું ભાવન જીવન તરફ જોવાની દૃષ્ટિમાં ક્રાંતિ લાવશે. રસમય સૃષ્ટિમાં આનંદમય બનેલું અસ્તિત્વ હિલ્લોળી ઊઠશે.

*

હસાવવા સાથે શરમાવતું પુસ્તક ! | હરેશ ધોળકિયા

['એક નહિ લેવાયેલો ઇન્ટરવ્યૂ' : લેખક રતિલાલ બોરીસાગર, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ, કિં. રૂ. 200]

વ્યક્તિએ પોતા વિશે લખવું હોય તો 'આત્મકથા' અને 'સંસ્મરણો' એ બે માધ્યમો છે. આ બે દ્વારા તેણે જે કહેવું હોય તે કહી શકે છે. મોટા ભાગના સર્જકો આ બેનો જ ઉપયોગ કરે છે.

આપણા એક ઉત્તમ સર્જક અને હાસ્યલેખક શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે પણ પોતાની આત્મકથા લખી છે... 'ક્યાં છે મારી નદી' નામે. પણ પછી પણ તેમને થયું કે પોતાની કેટલીક બીજી ઘટનાઓ પણ લખવી જોઈએ. એટલે એમણે આત્મકથનનો નવો પ્રયોગ કર્યો અને 'એક નહિ લેવાયેલો ઇન્ટરવ્યૂ', તેમના શબ્દોમાં, 'આત્મપરિચય - હળવી શૈલીમાં' નામે પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું. આત્મકથા ગંભીર હતી, પણ આ પુસ્તકમાંનો આત્મપરિચય - હળવી શૈલીમાં છે. જિજ્ઞાસાથી પણ હાથમાં લઈએ, તોપણ શરૂ કર્યા પછી પૂરું કર્યા સિવાય મૂકી શકાય તેવું પુસ્તક નથી. પુસ્તકનું શીર્ષક ન વાંચીએ તોપણ બોરીસાગરનું છે એટલે હાસ્યસભર હશે જ તેની ખાતરી જ હોય. બોરીસાગર એક ગંભીર હાસ્યકાર છે. તેમની રમૂજ ગુજરાતીમાં જ્યોતીન્દ્ર દવેની શૈલી અને કક્ષાની છે. તેમને વાંચી બહુખડાટ હસવું ન આવે, પણ ચહેરા પર સતત સ્મિત પથરાતું રહે. અંગ્રેજીમાં જેને 'વીટ' કહે છે, તે પ્રકારનું લખે છે, જેમાં રમૂજ સમજવા બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો પડે. ઉપરછલ્લું વંચાય તો રમૂજ માથા પરથી ચાલી જાય.

આ પુસ્તક પણ એવું જ છે.

આમ તો, આગળ કહ્યું તેમ, આત્મકથનનું પુસ્તક છે. પોતા વિશે જ વાતો કરી છે. પ્રમાણિકપણે કરી છે. પણ આ 'સત્યના પ્રયોગો' વાચકને સતત હસાવતા રહે છે. ક્યાંક હસાવવા સાથે શરમાવે પણ છે. પણ સમગ્ર હાસ્ય નિર્દોષ હોવાથી આનંદ જ આપે છે.

પ્રથમ સ્વ પરનું હાસ્ય જોઈએ.

શરૂઆતમાં પોતાની સ્થિતિ પરની વાતો જે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, તે હસવા સાથે મધ્યમ વર્ગની લાચારીનો નગ્ન ખ્યાલ પણ આપે છે. બહારથી ભલે હાસ્ય, પણ અંદરથી વર્ણનની લાચારી કરુણા જન્માવે છે. પહેલે જ પાને સવાલ પૂછે છે : 'તમારાં માતાપિતાએ તમારા જન્મની ઉજવણી કેવી રીતે કરી?' તેનો જવાબ આપે છે કે, 'શિક્ષકોનો પગાર ઓછો હતો. હું તો મહિનાની આખરી તારીખે જન્મ્યો પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

હતો. એટલે મારા જન્મની ઉજવણી કરવાના સંજોગો જ નહોતા!' છતાં પ્રશ્નકર્તા આગ્રહથી પૂછે છે કે પિતાએ કશુંક તો વહેંચ્યું જ હશેને? તો જવાબ આપે છે, 'કરિયાણાવાળાની દુકાનેથી ઉધાર લાવીને સાકર વહેંચી હતી!' અને પછી સવાલ પુછાય છે કે સાકરની જીવન પર કોઈ અસર થઈ? તો જવાબ આપે છે કે, 'ઉધાર લેવાની પરંપરા જીવનભર ચાલુ રહી!' ત્રણે જવાબમાં છેલ્લે આશ્ચર્યચિહ્ન મૂકે છે. આમાં હસી શકાય - આશ્ચર્યચિહ્ન દ્વારા - પૂછે છે. અને આ કરુણતા પાછી બેત્રણ પાનાં સુધી લંબાવે છે અને ક્યાં ક્યાં ઉધાર લીધું અને તેના પ્રભાવો પણ બતાવે છે - મિત્રો પર, પત્ની પર! અને પત્નીને જ્યારે ખબર પડે છે કે બધું જ ઉધાર છે, તો પૂછે છે, 'આ ઘર આખું આપણું છે?' ત્યારે પતિ વિશાળ દષ્ટિએ - લાચારીથી - જવાબ આપે છે, 'ભાવનાની દષ્ટિએથી તો આખું જગત આપણું છે.' આ વિશાળતા આધ્યાત્મિક નથી, લાચારીથી છલકાતી છે. અને પછી કટાક્ષ કરતાં કહે છે કે આ ઉધારીથી તેમનામાં 'ઇમ્યુનિટી' કેળવાઈ. આ ઇમ્યુનિટી એટલે સતત સહન કરવાની તાકાત, આવડત. મધ્યમ વર્ગને જે ઇમ્યુનિટી કેળવવી પડે છે, તે શારીરિક કરતાં માનસિક વધારે હોય છે એમ સૂચવે છે. અને પછી પણ પૈસા ઉધાર લેતા રહે છે તે કેમ પાછા આપે છે તેનાં વર્ણન પણ કરુણતા જન્માવતું હાસ્ય છે.

આ જ રીતે કુટુંબના સભ્યો સાથેના બનાવો પણ આમ તો હાસ્ય જ જન્માવે છે, પણ આડકતરી રીતે સૂચવે છે કે જો ઘરમાં વિચારક વડીલ હોય તો કુટુંબીજનો તેને હળવાશથી લે છે અને તેની કોઈ ને કોઈ મર્યાદા શોધતાં રહે છે. અહીં લેખકે પોતાની મર્યાદાઓ છે એમ કહી કુટુંબીજનોને થતી તકલીફો વર્ણવી છે, પણ હકીકતે કુટુંબીજનો મર્યાદાઓ શોધી લેતાં હોય છે. વડીલ વૃદ્ધ થાય એટલે બુદ્ધિ ઘટે જ એમ માની લે છે. એટલે તેમના પર સતત સૂચનોનો મારો થયા જ કરતો હોય છે. અહીં ચાહીને લેખક પોતા પર દોષો ઓઢી લે છે અને હાસ્ય જન્માવે છે, પણ મોટી ઉંમરના જે લોકો આ વાંચશે તેમને પણ આવા જ અનુભવો થતા હશે અને હસવા સાથે માનસિક મૂંઝવણ અનુભવશે. સમાંતરે નોકરીના અનુભવો - ખાસ કરીને પોસ્ટ ઓફિસના - પણ એ જ બતાવે છે. પોતાની મર્યાદા બતાવવાના બહાને તેમણે હકીકતે આવી ઓફિસો કેમ કામ કરે છે એ બતાવ્યું છે.

પણ સમગ્ર પુસ્તકમાં અનેકોને કટાક્ષો દ્વારા જે ઝાટકા આપે છે તે તેમના અન્ય અનુભવો અને અવલોકનો છે. બધું જ હળવાશથી લખેલ છે, પણ ક્યાંક ક્યાંક તો તેમણે વ્યવસ્થા પર તીવ્ર ઘા કર્યા છે. સાચો સમજુ વાંચી સમસમી રહેશે. જોકે આ બાબતના લોકો જાડી બુદ્ધિના - ગેંડા છાપ - હોય છે તેથી હસીને, લેખકને મૂર્ખ માની, ભૂલી જશે. આવાં થોડાં અવલોકનો જોઈએ જે 'તદન' સાચાં છે. અનેક લોકો તે અનુભવે છે, ખાસ કરીને સાહિત્યકારો અને વક્તાઓ કે

શ્રોતાઓ!

ગુજરાતીમાં પુસ્તકો ઓછાં વંચાય છે તેમ કહેવાય છે. અને જ્યારે આ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ આવે ત્યારે નવાઈ લાગે છે, પણ તેનો જવાબ અહીં લેખક આપે છે. તે કહે છે, ‘મારું એક પુસ્તક ‘મરક મરક’ બહાર પડેલું. આ પુસ્તક મેં ઉદારતાથી મિત્રોને વહેંચેલું, એટલે તરતના ગાળામાં એની બીજી આવૃત્તિ થઈ હતી.’ (પાનું 8). એ જ રીતે નવોદિત લેખકો પ્રત્યે તંત્રીઓ જે રીતે વર્તે છે તેની પણ કટાક્ષમાં વાત કરે છે. ‘મને ટૂંકી વાર્તાના લેખક તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં છવાઈ જવાના ઉમળકા થઈ આવતા હતા : પણ, આ ધ્યેયને પાર પાડવામાં તંત્રીઓનો જોઈએ એવો સહકાર મળતો ન હતો. તે સમયના તંત્રીઓ મારી વાર્તાકળા પારખવામાં ધરાર નિષ્ફળ ગયા.’ (પાનું 39). ‘તે સમયના’ ભલે કહ્યું, પણ આજે પણ લગભગ આ જ સ્થિતિ છે! અનેક નવોદિતો તેનાથી પણ નવોદિત તંત્રીઓના પૂર્વગ્રહોનો ભોગ બને છે.

એ જ રીતે તે પ્રકાશકોને પણ હસાવતાં હસાવતાં ધક્કે ચડાવે છે. સાહિત્યસર્જનમાંથી પુરસ્કાર વિશેના પ્રતિભાવો વિશે કહે છે, ‘દરેક માણસને રોટી, કપડાં અને મકાનની જરૂર હોય છે. મને મળતા પુરસ્કારમાંથી કપડાંનો ખર્ચ માંડ માંડ નીકળી શકે છે – તેય અત્યારે પુરસ્કારનાં ધોરણ સુધર્યાં છે ત્યારે. પહેલાં તો સાહિત્યમાંથી મળતા પુરસ્કારમાંથી માત્ર બનિયન જ ખરીદી શકાતાં.’ ભાષણમાંથી મળતા પુરસ્કાર વિશે આયોજકોનું માનસ દર્શાવતાં કહે છે, ‘રોકડ પુરસ્કાર આપવાની મારી વાત સાંભળી એમણે રીતસરનો મારો ઊધડો લીધો. સરસ્વતીના પુત્રો પૈસા માગતા થયા એના કારણે એમને ભારતની આધ્યાત્મિકતા મરી પરવારી હોય એમ લાગ્યું.’ (પાનું 69). પ્રકાશક પાસે પુરસ્કારની અપેક્ષા રાખવી કે નહીં તે બાબતે કહ્યું, ‘આપણા મોટા ભાગના પ્રકાશકો પાસે એ પ્રકાશક હોવાને કારણે જ મોટર છે અને આપણા એક પણ લેખક પાસે માત્ર લેખક હોવાના કારણે મોટર નથી! એટલે પ્રકાશક લેખકને મોટર ખરીદવા જેટલો ભલે નહીં, પણ ઓછામાં ઓછો ચાર ટાયર-ટ્યૂબ ખરીદવા જેટલો પુરસ્કાર તો આપે એવી મારી અપેક્ષા છે.’ (પાનું 49). તો તરત એવા સવાલના – કે ‘જાતે પ્રકાશન કરાય તો મોટર ખરીદવા જેટલો પુરસ્કાર મળે?’ના – જવાબમાં કહે છે, ‘કદાચ ચાર ટાયર ખરીદવા જેટલો પણ પુરસ્કાર ન મળે.’ તે સાથે પારિતોષિકથી મોંઘી વસ્તુ ખરીદી શકાય? આ પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે, ‘પારિતોષિકમાંથી મોંઘી વસ્તુ ચોક્કસ ખરીદી શકાય, માત્ર પારિતોષિકની રકમ કરતાં બેત્રણ ગણી રકમ બાકી રાખવી પડતી.’ (પાનું 55). યોગ્યતા છતાં પારિતોષિક ન મળે ત્યારે આવતા ગુસ્સાને તેમણે કમાલની રીતે જિસસના આ વાક્યથી હસી કાઢ્યો છે : ‘હે પ્રભુ! તું આ નિર્ણાયકોને માફ કરી દે. એમણે શું કર્યું છે તેની તેમને ખબર નથી!’ (પાનું 56).

તો બોરીસાગર ‘ભાષણ’ બાબતે પણ અનેક કટાક્ષ કરે છે. એક જગ્યાએ કહે છે, ‘હું માનું છું કે વક્તાએ જેમ સ્ટેજ પર ચડતાં શીખવાનું હોય છે, એમ સમયસર ઊતરવાનું પણ શીખવું જોઈએ.’ (પાનું 59). મોટા ભાગનાં ભાષણો વિશે અભિપ્રાય આપતાં તે કહે છે, ‘મને... ભાષણ કરવાનું વધારે ગમે છે, કારણ કે ભાષણ કરતી વખતે મને લાગે છે કે અત્યારે હું એકલો સહન નથી કરી રહ્યો!’ પછી ત્રાસવાદી ભાષણિયાઓની માનસિકતા વિશે કહે છે, ‘ભાષણ કરવાથી ભાષણ કરનારની હિંસા સંતોષાય છે ને શ્રોતાઓનાં પૂર્વજન્મનાં પાપ ધોવાય છે.’ (પાનું 60). એટલે જ તે ‘ઓનલાઇન’ ભાષણની તરફેણમાં નથી, કારણ કે ‘શિકારીને જેમ શિકારને તરફડતો જોવવામાં મજા આવે છે એમ ભાષણકર્તાને શ્રોતાઓને રિબાતા જોઈને આનંદ આવે છે. ઓનલાઇન ભાષણમાં આવો રોમાંચક આનંદ નથી મળતો. ચાલુ ભાષણે શ્રોતાઓમાંથી કોણ ઊઠીને ચાલતું થયું કે કોણ ઊંઘી ગયું એની ખબર પડતી નથી.’ (પાનું 139).

નાની નાની બાબતોમાં બોરીસાગર જે રમૂજ ઉત્પન્ન કરે છે, તે વાંચીને પણ મજા પડી જાય છે. એક સવાલમાં કે ‘તમારા પાસે ટિકટ હોય છતાં ટ્રેનમાંથી ઉતારી દેવાનો હુકમ બહાર પડે તો?’ ના જવાબમાં જબરદસ્ત કટાક્ષ કરે છે કે, ‘તો દેશને બીજા ગાંધી મળ્યા હોત!’ (પાનું 30). તે જ રીતે દરેક જન્મમાં એ જ પતિ માગતી પતિવ્રતા પત્નીઓ હકીકતે શું વિચારતી હોય છે તે સંદર્ભમાં કહે છે, ‘મારી હાજરીમાં પત્નીએ કહેલ, ‘આ જન્મે મને મળ્યો એવો લાભ આવતા જન્મે ભલે બીજાને મળે એમ ઇચ્છું છું.’ (પાનું 43). તે જ રીતે લઘુતાગ્રંથિ અનુભવતા ભારતીય લોકો હંમેશાં પશ્ચિમ સાથે જ આપણા સર્જકોની તુલના કરે છે તેના પર કટાક્ષ કરતાં લખે છે, ‘જ્યોતીન્દ્ર દવેને કોઈએ પૂછેલ કે તમારાં લખાણો પર સ્ટીફન લીકોકની અસર છે એમ કહેવાય છે તે સાચું છે? ત્યારે હાસ્યસમ્રાટે કહેલું, ‘આપણા લોકો લઘુતાગ્રંથિથી પીડાય છે એની આ સાબિતી છે. કોઈને એવો વિચાર કેમ ન આવ્યો કે સ્ટીફન લીકોક પર જ્યોતીન્દ્રની અસર છે?’ (પાનું 45). કાર્યક્રમના આયોજકો પણ કેવું વિચારતા(!) હોય છે તે વિશે પોતાનો જ અનુભવ કહે છે, ‘આયોજકે નિખાલસતાથી કહ્યું, ‘યશવંતભાઈ શુક્લ આવવાના હતા, પણ... આવી ન શક્યા. છેલ્લી ઘડીએ તેમની કક્ષાની બીજી વ્યક્તિ ક્યાંથી મળે? એટલે કહ્યું કે તમારા કોઈ મિત્રને પકડી લાવો. એટલે હું તમને પકડી લાવ્યો.’ (પાનું 45). ક્યારેક ડોક્ટરો પણ સાચું નિદાન નથી કરી શકતા તેના પર કટાક્ષ પોતાના માથાના દુઃખાવાના નિદાન સંદર્ભમાં લખે છે, ‘ડોક્ટરો, વૈદ્યો, હોમિયોપેથ કે નયરોપેથ – કોઈને આમાં સમજ પડી નથી. આના માથાના દુઃખાવા અંગે બહુ વિચાર કરશું તો આપણાં માથાં દુઃખશે એ બીકે કોઈ આમાં ઝાઝું માથું મારતા પણ નથી.’ (પાનું, 106)

તે જ રીતે એક બાબતને બીજી બાબત સાથે ફિટ કરી દેવાની વૃત્તિ પણ હસતાં હસતાં કહી દે છે : ‘બેત્રણ વર્ષથી શરીરમાં સોડિયમ – એટલે કે મીઠું ઓછું થઈ જાય છે. નાનો હતો ત્યારે સામાન્ય વાતમાં ઝાઝી સમજ ન પડે ત્યારે બા કહેતાં, ‘અમારા રતુમાં મીઠું થોડું ઓછું છે.’ બા જે કહેતાં તે હવે પેથોલોજી લેબોરેટરીવાળા કહે છે!’ (પાનું 107). એ જ વાત જરા જુદી રીતે કહે છે, ‘ઘણી વાર કોઈ વક્તાને પોતાને જે વિષય પર બોલવાનું હોય છે એની સાથે જરા પણ સુસંગત ન હોય એવું અસંબદ્ધ બોલતાં સાંભળું છું ત્યારે એમને સોડિયમનો ટેસ્ટ કરાવવાની સલાહ આપવાનું મન થાય છે.’ (પાનું 110).

વડીલોની અનઆવડત પર – અથવા કુટુંબીજનોના કંટાળા પર – લખે છે, ‘(કોઈ કામ ચીંધતું નથી કારણ કે) ‘તમે એક કામ કરો છો ને બીજાં દસ વધારો છો એટલે કશું કરવાનું રહેવા દો’ એવું કહી મને ઘરકામથી મુક્ત રાખ્યો છે. જોકે આ મુક્ત શબ્દ મેં ડિગ્નિટી જાળવવા કહ્યો છે. બાકી મને ઘરકામમાંથી ‘બરતરફ’ કરવામાં આવ્યો છે એમ કહેવું સત્યની વધારે નજીક ગણાય.’ (પાનું 112-13). પોતાની આવી અનેક અનઆવડતોનો પાછો ઉત્તમ બચાવ કરતાં કહે છે, ‘મને નથી આવડતાં અનેક કૌશલ્યો જગતના ઘણા મહાપુરુષોને નહીં આવડતાં હોય... આઈન્સ્ટાઇનને સોયમાં દોરો પરોવતાં આવડતું હોય તેમ હું માનતો નથી. અબ્રાહમ લિંકનને શાક સુધારતાં આવડ્યું હોય તેમ હું માનતો નથી. સર આઈઝેક ન્યૂટને પણ આવાં કામો નહીં કર્યાં હોય તો જ બગીચામાં ઝાડ નીચે બેસવાનો ટાઇમ મળ્યો હશેને?!” (પાનું 129-30). એક જગ્યાએ શબ્દરમત કરી લખે છે, ‘મેં ક્યાંક વાંચ્યું છે કે ગાંધીજી નાગર નહોતા તોપણ જીવનના શરૂઆતના તબક્કામાં ‘સ્વાદિયા’ હતા.’ (પાનું 134).

ખંજવાળ વિશે તો નીરાંતે હસાવે છે, પણ તેમાં સતત તેમની વિદ્વત્તા પ્રગટ થાય છે. લખે છે, ‘સાહિત્યનો આનંદ ખંજવાળના આનંદ પેઠે બ્રહ્માનંદસહોદર છે... પ્રાચીન સમયમાં અગ્ન્યાસ્ર, વાયવ્યસ્ર જેવાં શસ્ત્રો હતાં એમ ખંજવાળાસ્ર હોત તો અર્જુને... બધા પર તે છોડ્યું હોત તો આ મહાયોદ્ધાઓ લડવા બદલે ખંજવાળવામાં વ્યસ્ત રહ્યા હોત... ઋષિઓના તપનો ભંગ કરવા ઈન્દ્રે ખંજવાળ ઊપડે એવા મંત્રનો ઉપયોગ કર્યો હોત તો જરા વારમાં જે તે ઋષિનો તપોભંગ થઈ ગયો હોત... અન્ય મિસાઈલને બદલે ખંજવાળ-મિસાઈલની શોધ થાય તો કોઈ પણ જાનહાનિ વિના વિશ્વશાંતિ સ્થપાઈ જાય! પુતીન મહારાજને ચોવીસે કલાક ખંજવાળવાના દિવસો આવે તો ક્ષણનાય વિલંબ વિના યુદ્ધવિરામ જાહેર કરી દે... ભારત ખંજવાળાસ્રનો પ્રયોગ કરે તો જિનપિંગ મહારાજ શરણાગતિ સ્વીકારી લે અને લડાખ અને અરુણાચલ પર દાવો જતો કરે...’ (પાનું 120). ચીકનગુનિયામાં પોતે વધારે હેરાન થયા ન હતા તેનું કારણ જણાવતાં કહે છે, પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

‘કદાચ મને ચીકનગુનિયાનો ઘરડો મચ્છર કરડ્યો હોય એવું બને! ઘડપણના કારણે શિકારને હેરાન કરવાની એની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હશે એમ માનું છું.’ (પાનું 137).

આમ સ્વ પર, કુટુંબીજનો પર, સમાજની અનેક બાબતો પર હસતે હસતે બોરીસાગર જનોઈવઢ ઘા કર્યા જાય છે. વાયકને શરૂઆતમાં ચોક્કસ હસવું આવે, પણ જેવું ‘જ્ઞાન’ થાય કે આ તો પોતાને ‘પણ’ લાગુ પડે છે કે તરત ચૂપ થઈ જાય. પોતાની મર્યાદાઓના નામે નિર્દોષ હાસ્યના માધ્યમથી લેખક સમાજની અનેક બાબતોની મર્યાદાઓને આરામથી ખુલ્લી કરી દે છે.

પણ આ પુસ્તકમાં બોરીસાગરનું માત્ર હાસ્ય જ પ્રગટ નથી થતું. સાથે તે ઉત્તમ વ્યક્તિચિત્રો પણ દોરે છે.

તેમના જેવા જ ઉત્તમ હાસ્યલેખક વિનોદ ભટ્ટ તેમના ઉત્તમ મિત્ર હતા. બોરીસાગર તેમના પાસે ટેક્સનું રિટર્ન ભરાવવા જાય છે ત્યારે ફી લેવાનો આગ્રહ કરે છે. પણ વિનોદભાઈ લેતા નથી. નારાજ થઈ જાય છે. એટલે બોરીસાગર બીજા પાસે જાય છે, પણ તે કામ પૂરું થાય તે પહેલાં તે ભાઈ મૃત્યુ પામે છે. એટલે ફરી વિનોદભાઈ પાસે જાય છે. તે પ્રેમથી કામ કરી આપે છે. આ બાબતની પ્રશંસા કરતાં તે લખે છે, ‘વિનોદભાઈ તો અદ્ભુત વ્યક્તિ હતા. બહુ પ્રારંભથી જ અમારાં મન મળી ગયાં હતાં. મેં ફી આપ્યા વિના રિટર્ન નહીં ભરાવું એવી ગુસ્તાખી કરી તોપણ અમારા સંબંધને સહેજે આંચ નહોતી આવી. રવિવાર મિલન યથાવત્ ચાલુ હતું. એમણે મારી પાસે કે કોઈ પાસે રિટર્નની વાત કાઢી નહોતી. એક વાર એ વાત કાઢીને મેં પૂછ્યું કે, વિનોદભાઈ, તમને તે દિવસે ખોટું તો નહોતું લાગ્યું ને? વિનોદભાઈ કહે, મેં મારા સિદ્ધાંતોનું પાલન કર્યું, તમે તમારા સિદ્ધાંતોનું પાલન કર્યું. મને મારા સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવાનો હક છે એટલો જ તમને તમારા સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવાનો હક છે. એમાં ખોટું લગાડવાનો પ્રશ્ન જ નથી.’ (પાનું 13).

આવું જ બીજું સુંદર ચિત્ર તે વિવેચક અનંતરાય રાવળનું દોરે છે. પાઠ્યપુસ્તક મંડળના ઈન્ટરવ્યૂમાં શ્રી અનંતરાય રાવળ હતા. તેમના પાસે બોરીસાગરે આગળ પણ ઈન્ટરવ્યૂ આપ્યા હતા એ દરેક વખતે નોકરી મળી ન હતી. એટલે તેમને જોઈ બોરીસાગર ગભરાઈ ગયા. પણ તરત રાવળ બોલ્યા, ‘મેં તો દરેક જગ્યાએ તેમને પસંદ કર્યા હતા.’ બોરીસાગર લખે છે, ‘રાવળસાહેબના આ કથન સાથે જ રંગ બદલાઈ ગયો. ઈન્ટરવ્યૂ લેનારા સૌએ મનોમન મને પસંદ કરી લીધો.’ (પાનું 40). પછી યશવંતભાઈએ તેમને તે હાસ્યલેખો સિવાય બીજું કંઈ લખે છે કે નહીં તે પૂછ્યું. ‘બોરીસાગર આ બાબતે ભૂલી ગયા અને જવાબ ન આપી શક્યા. ત્યારે ફરી રાવળસાહેબે તેમને બચાવતાં કહ્યું, ‘બોરીસાગર સરસ લઘુકથાઓ લખે છે. એમની લઘુકથાને ‘કુમાર’ની વર્ષની શ્રેષ્ઠ લઘુકથા તરીકેનું ઇનામ હજુ પંદર દિવસ

પહેલાં મળ્યું છે. હું પરીક્ષક હતો.’ (પાનું 41). રાવળસાહેબે ધાર્યું હોત તો ચૂપ રહી શક્યા હોત, પણ તેમણે બોરીસાગરને ટેકો આપી તેમની નોકરી નક્કી કરી દીધી. આવાં નાનાં નાનાં શબ્દચિત્રો બોરીસાગરે ઠેકઠેકાણે મૂક્યાં છે. તેમના પરિચયમાં આવેલાઓને તેમણે ઉત્તમ રીતે રજૂ કર્યાં છે.

આ પુસ્તક હાસ્યપુસ્તક હોવા સાથે બોરીસાગરનાં પણ વિવિધ પાસાંઓ રજૂ કરે છે. કેટકેટલા મહાન લોકોને, ભલે હળવાશથી, તેમણે ટાંક્યા છે. તેમનાં કાર્યો પણ કહ્યાં છે. તેમનાં અવતરણો પણ ટાંક્યા છે. આ બધું તેમનું વિશાળ વાચન તો દર્શાવે જ છે, પણ હાસ્યમાં પણ ઉત્તમ સાહિત્ય મૂકી તેનાથી વાચકને કેમ પરિચિત કરવો એ કળા પણ જાણે છે. સાથે અનેક પુસ્તકોનાં નામ પણ આપી વાચકની જિજ્ઞાસાને ઉશ્કેરે છે.

પણ સમગ્ર પુસ્તકનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ એ છે પોતા પર હસી શકવું. આ બહુ જ અઘરું કામ છે. નિરહંકારીને જ ફાવે તેવું. અને એ તે આ પુસ્તકમાં સિદ્ધ કરી શક્યા છે. જીવનને, તેની મર્યાદાઓને, સમાજની વિચિત્રતાઓને કેમ હસી કાઢવી તે આ પુસ્તકમાં જોવા મળે છે. પોતાની વાતો કરવા સાથે સમગ્ર સમાજના મુદ્દાઓમાં ફરી વળવું એ એક કળા છે જે આ પુસ્તકમાં સિદ્ધ થતી દેખાય છે.

આ પુસ્તક કહે છે કે બધાએ આ રીતે પોતાનો ઇન્ટરવ્યૂ લેવો જોઈએ અને સતત આત્મનિરીક્ષણ કરતા રહેવું જોઈએ. મુખપૃષ્ઠ પર પણ ઇન્ટરવ્યૂ લેનાર ગંભીર છે, પણ તેનો ઝલ્મો રંગીન છે અને જવાબ આપનાર હળવા છે, પણ તેનો ઝલ્મો ઘેરા રંગનો છે. અને તે બન્ને હીંચકા પર ઝૂલતા ઝૂલતા માણે છે. વાચકે પણ એમ જ આ પુસ્તક માણવાનું છે.

ટૂંકમાં કહીએ તો હળવું છતાં આ થોડું જોખમી પુસ્તક છે. ક્યાંય કોઈ અભિપ્રાયથી મોં નીચું જોઈ જાય તો એમ કરીને પણ વાંચતા રહેવું.

લેખનો અંત વિનોદભાઈ ભટ્ટના બોરીસાગર વિશેના અભિપ્રાયથી જ કરીએ. તેઓ લખે છે, ‘બોરીસાગર હાસ્યશાસ્ત્રના પણ ઘણા જાણકાર છે. ભરતમુનિએ ભલે કહ્યું કે મૂળ રસ શૃંગાર છે, જ્યારે હાસ્યરસ તો તેની બાયપ્રોડક્ટ છે – આડપેદાશ છે : પણ રતિભાઈ તેને અતિ પવિત્ર ગણી હાસ્યનું જતન કરે છે. તેમનાં લેખનમાં કોઈ દ્વિઅર્થી સંવાદ, સુરુચિનો ભંગ કરતું વર્ણન કે પછી વાચકને હસાવી નાખવા કોઈ ફાલતુ પ્રકારની રમૂજ આવવા દેતા નથી. પરિવારના આબાલવૃદ્ધ સભ્યો સાથે બેસીને માણી શકે એવું તંદુરસ્ત, નિર્દોષ અને નિર્દેશ હાસ્ય બોરીસાગરની કલમમાંથી વહ્યા કરે છે. (પ્રસ્તાવનામાંથી)

*

લોકહિતાય સમર્પિત જીવનની સાર્થક કથા : 'મિલે સૂર મેરા તુમ્હારા' | ઉત્પલ પટેલ

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્યનું પ્રથમ હીર પ્રગટ્યું તેના પંડિત યુગમાં. તેનો સર્વાંગી વિકાસ ગાંધીયુગમાં જોવા મળે છે. પશ્ચિમના ગદ્યસાહિત્યની પ્રેરણા, ગાંધીપ્રભાવ અને આઝાદીના આંદોલનની પ્રાયઃ સર્વવ્યાપી હવા પ્રસ્તુત યુગના ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્યના વિવિધ પ્રકારોને પ્રગટાવે છે ને વિકસાવે છે. પંડિત યુગના વિચારસમૃદ્ધ ગદ્યવારસાને પચાવીને શહેર તથા ગ્રામીણ વિસ્તારની કલમો જ કલમો ગદ્યખેડાણમાં એવી-એટલી પ્રવૃત્ત બની રહે છે કે ગાંધીયુગના નામને સાર્થક કરતું ગુજરાતી ગદ્ય તેની ક્ષિતિજો વિસ્તારવાની સાથોસાથ તેનું ગર્જું પણ પ્રગટાવે છે. ખુદ ગાંધીજી અને ગાંધીવિચાર-ભાવનાના સાથી લેખકોનું ગુજરાતી ગદ્યના બહુવિધ ક્ષેત્રોમાં એવું-એટલું જબરદસ્ત ખેડાણ છે. જેનો હજી આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસે તેમજ આપણી વિવેચનાએ પૂરો તાગ નથી લીધો. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના લેખકો કે જેઓ સાહિત્યકળા પ્રગટાવવાના હેતુથી લખતા આવ્યા છે, તેમનાથી ઠીક ઠીક જુદા, ગાંધીમાર્ગના લેખકો, જેઓ ગદ્યના માધ્યમે યુગલક્ષી, જનલક્ષી ગદ્યસાહિત્ય ખેડી રહ્યા હતા અને હજી પણ ઠીક પ્રમાણમાં ખેડી રહ્યા છે તેની એક સશક્ત અને વિસ્તૃત વહેણવાળી ધારા ગાંધીજીની કલમ થકી પ્રારંભાઈ ને ઠીક ઠીક લેખકો દ્વારા એ ખેડાણ ત્રીસીના ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્ય બાદ લગભગ બે-અઢી દાયકા લગી તો બરાબર ચાલ્યું.

આઝાદી પછીના સમયમાં પણ એ ગાંધીમાર્ગી ગદ્યસાહિત્યધારા અસ્ત તો નથી પામી, વિશેષ નીતરી બનીને આપણા સમયમાં પણ શાંત પ્રવાહે વહી રહી છે. કિશોરલાલ મશરૂવાળા, મહાદેવ દેસાઈ, નરહરિ પરીખ, સ્વામી આનંદ, કાકાસાહેબ કાલેલકર, બબલભાઈ મહેતા અને જુગતરામ દવે જેવા ગાંધીયુગીન લેખકો અને તે જ ગાંધીમાર્ગી ગદ્યસાહિત્યના નારાયણ દેસાઈ, મીરા ભટ્ટ અને બીજા અનુગાંધીયુગીન લેખકોમાં પણ એ જેવા મળે છે.

ગાંધીયુગનું જીવંત અનુસંધાન વિનોબા ભાવેના સર્વોદય યુગમાં બરાબર પમાય છે. એ યુગની હવામાં શ્વસી, ઊંછરી જે કાર્યકરો લેખકો લેખે બહાર આવ્યા તેમની અગ્રિમ પંક્તિમાં મીરા ભટ્ટનું નામ આવે. જમીન સાથે જોડાઈ, જનલોકનો ભાગ બની, જનહિતની સર્વોદયી ભાવનાનું વરણ કરી, માતૃભાષા ગુજરાતીમાં તે જ અનુભવને ગદ્યમાં આલેખતા લેખકવૃંદમાં સહજપણે સર્જકતા પણ મહોરતી આવે છે તેનું પુષ્ટ પ્રમાણ છે મીરા ભટ્ટ આલેખિત જીવનઅનુભવોની કથા 'મિલે સૂર મેરા તુમ્હારા'(૨૦૧૬). શીર્ષક સૂચવે છે તેમ મીરા ભટ્ટની આ ગદ્યમાં થયેલ અનુભૂતિ-અભિવ્યક્તિનો સૂર તેના વાયકોના સૂર સાથે મળે જ છે. કહ્યું છે ને કે 'બાત દિલ સે નિકલતી હૈ, અસર રખતી હૈ.' અનુભૂતિની સચ્ચાઈ મન કરીને લેખનમાં ઊતરે છે ત્યારે એવી જીવંત બની જાય છે કે,

વાચકને તે સહજ, સરળ અને રસિક બની રહે છે ને પ્રેરક પણ.

આશ્ચર્યવત્ લાગે, પણ વાત વાસ્તવિક બની રહી : બાપદાદાનું મૂળ વતન તો ભરૂચ જિલ્લાનું ભાલોદ ગામ. પરંતુ બાલિકા મીરાને તે કે બીજા ગામના વાતાવરણનો સ્પર્શ જ નહિ ! માતા, પિતા, નાના બધાં તો મોટા માણસોની ગણનામાં આવે. ઉન્નત ભદ્ર પરિવારમાં ઉછેર. ગાડીની સુવિધા. રસોઈ ‘મહારાજ’ કરે. આવા વાતાવરણમાં જેનું બાળપણ વીત્યું હોય તે મીરા ભૂદાન યજ્ઞના અધ્વર્યુ વિશ્વવિભૂતિ વિનોબાજીની પદયાત્રામાં ગામડે ગામડે ફરે. જીવનમાં ચોવીસે કલાક સાદગી. આ આશ્ચર્યવત્ ઘટના વાસ્તવિક કેવી રીતે બની તેનું આલેખન અત્યંત રસપ્રદ રીતે મીરા ભટ્ટે તેમની અનુભવકથા ‘મિલે સૂર મેરા તુમહારા’માં કર્યું છે.

બાળકનો બાલ્યાવસ્થાનો સ્વભાવ અને વર્તન મીરા ભટ્ટમાં પણ સ્વાભાવિકપણે હતાં. બાળપણમાં છોકરીઓ ફેરફુદરડી ફરે એ સ્વભાવિક છે, ખાસ તો બાળપણ પછીની કિશોરાવસ્થામાં. એ અવસ્થામાં એ ફેરફુદરડી ફર્યા ત્યાં એક અચરજ પ્રગટ્યું. એ ફેરફુદરડીની ક્રિયાએ એમનામાં એક વૈશિષ્ટ્ય પ્રગટાવ્યું. તેઓ લખે છે : ‘અસીમ વિસ્તારને પોતાનામાં સમાવી લેવાની લગન આ ફેરફુદરડી ફરવાની વેળાથી ઊઠતી આવી છે.’ (પૃષ્ઠ : ૫)

અગત્યની વાત છે કે, ફેરફુદરડી ફરતાં અસીમ વિસ્તારને પોતાનામાં સમાવી લેવાની કલ્પના મીરા ભટ્ટમાં પ્રગટી આવે છે. બાળપણ અને કૈશોર્ય તથા કૈશોર્ય અને મુગ્ધાવસ્થા વચ્ચેનો સંધિકાળ તેમણે બરાબર અનુભવ્યો છે. શરીર અને મનને સમજવાની વૃત્તિ ને અનુભૂતિને તેઓ ચૂક્યાં નથી. જીવનની અનુભૂતિ તેમને વયના પ્રમાણમાં કંઈક વહેલી સાંપડે છે. પછી તો તેઓ લેખનમાં જીવનના વિસ્તાર અને ઊંડાણને માપી રહે છે. એટલે તો તેઓ માધ્યમિક શાળાના શિક્ષણની અવસ્થાએ વિદ્યાર્થીનીની કિશોરવયે તેમના મનના પ્રાગટ્યને ઝંખે છે. એ જમાનામાં પત્રલેખન એ હાથ અને કલમવગુ માધ્યમ હતું. તેમણે તેને અજમાવ્યું. પત્રો લખતાં થયાં, લખતાં ગયાં. પત્રમિત્રો બનાવ્યા. એ રીતે પત્રમાંની અભિવ્યક્તિ તેમની સહજ અને યથાર્થ અભિવ્યક્તિ બની રહી. અહીં પત્રલેખનમાં મન અને અનુભવને વ્યક્ત કરવાની શક્તિનો આરંભ થાય છે.

મીરા ભટ્ટ ભૂદાન કાર્યકર્તા બની જીવનના વિશાળ પ્રાંગણમાં પ્રવેશે તે પહેલાં લેખિકા લેખેની પ્રતિભાનું બીજારોપણ તેમનામાં થઈ ચૂક્યું હતું.

માધ્યમિક શિક્ષણ પછી આગળ જતાં ઉચ્ચશિક્ષણે વિનયન કરતાં વિજ્ઞાનમાં જવાનું કારણ તો વ્યવહારું યોગક્ષેમમાં એ વિશેષ કારણ બની શકે. વકીલાતના ભણતરનું પણ એ જ કારણ હોય. પરંતુ મીરા ભટ્ટ સહજપણે શિક્ષિકા બની ગયાં. એમને મનપસંદ વ્યવસાય મળી ગયો.

પરંતુ નિયતિએ નિયત કરેલી દિશા અલગ હતી. વડોદરા અને ભાવનગરને આપણે ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક રાજધાનીઓ કહી શકીએ. બંને શહેરોમાં ગાંધી-વિનોબાની વિચારધારાની હવાનું પ્રવર્તન. એને માટે તેજે ઘડેલા કર્મશીલો પણ ત્યાં ખરા. વડોદરા થકી નારાયણ દેસાઈ અને પ્રબોધ ચોકસી જેવા કર્મશીલોની મદદથી મીરા ભટ્ટ પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

વિનોબાજીની નિશ્રામાં પહોંચી ગયાં. સાહિત્યનો રસ તો સક્રિય રીતે કેળવાતો આવતો જ હતો. એમાં શરદબાબુનો કથાસાહિત્યરસ આકંઠ પીવા મળ્યો. ભારતીય નારી-સતીલક્ષ્મીના તેઓ અંતર્યામી હતા. આમ, મીરા ભટ્ટનો પ્રતિભાષ્ટ ભરાતો ગયો.

ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે મીરા ભટ્ટ આલેખિત પ્રસ્તુત ‘મિલે સૂર મેરા તુમ્હારા’માં સિલસિલાવાર પ્રસંગોવાળા જીવનનું આલેખન નથી. તેમ છતાં તેમના જીવનપ્રસંગોનું આલેખન તો છે. ગાંધીજીને તો કોણ ન ઓળખે ? તેમ મીરા ભટ્ટ પણ મહાત્માજીને તો બરાબર ઓળખતાં હતાં, પણ વિનોબાજીને ? તેમનું તો નામ પણ તેમણે સાંભળ્યું નહોતું. પણ જ્યારે સાંભળ્યું ત્યારે બનતી ત્વરાએ તેઓ એમને મળ્યાં. એટલું જ નહિ, તેમનાં અંતેવાસી બની રહ્યાં. ભારતભરનાં ગામડાં તેઓ બાબા સાથે પગપાળા ખૂંદી વળ્યાં. શિક્ષિકા બનેલાં ત્યારે યોગક્ષેમ સાથે માનવસેવા તો હતી જ. પરંતુ કંઈક ઉચ્ચતર લક્ષ્ય માટે શિક્ષિકાપણું છોડ્યું. ચરિત્ર એવું ઘડાયું કે આર્થિક પ્રશ્નના ઉકેલ માટેની અરજી કોઈનેય કરવાની જરૂર જ ન પડી. વણમાગ્યાં નોતરાં આવતાં રહ્યાં. મનુભાઈ પંચોળી લોકભારતી માટે નિમણૂકપત્ર લઈને બેઠેલા હતા, તો જુગતરામ દવે વેડછીમાં બોલાવતા હતા. તેમણે આ નિમંત્રણોનો સવિનય અસ્વીકાર કર્યો. વ્યક્તિદીઠ માસિક પાંચ રૂપિયા લેખે વીસ મિત્રોના માસિક એકસો રૂપિયા પર એમણે જીવનનિર્વાહ કર્યો. આવી પડેલી ગરીબી અને પોતે સ્વીકારેલી ગરીબી વચ્ચે જબરો તફાવત હોય છે. માગે તો રૂપિયાના ઢગલા થાય ! પણ ના, એમને તો પરહિતાય જીવન જીવવું હતું. મીરા ભટ્ટ જોડે ગાઢ સંબંધમાં આવેલ વિભૂતિમત વ્યક્તિઓનાં નામ લઈએ તો વિનોબાજી ઉપરાંત મહાદેવી તાઈ, દાદા ધર્માધિકારી, પ્રો. બંગ, ઢેબરભાઈ અને બીજા પણ.

નિઃસ્વાર્થ સેવા અને લોકનિષ્ઠાને લીધે મીરા ભટ્ટ અને તેમના જીવનસાથીએ જીવનભર સર્વોદય પ્રવૃત્તિ કરી. જીવનની વાટે ચમત્કારો બનતા હોય તે રીતે યોગક્ષેમ ક્ષેત્રે જરૂર પડ્યે ત્યારે મદદો આવી પહોંચતી.

અરુણ વિનોબાની પદયાત્રામાં મળેલ સહજ સાથી. સાથી કાર્યકર અને પત્ની લેખે સહજ કલમે મીરા ભટ્ટે તેમનું વ્યક્તિત્વ આલેખ્યું છે. બુદ્ધિમત્તા, શરીરશક્તિ અને શારીરિક અનુકૂલનમાં કોઈથીય ના ઊતરે તેવા આ સજ્જન અને સક્ષમ સાથીએ પોતાની કારકિર્દી ઘડવાનું, વ્યક્તિમાંથી વિભૂતિ બનવાનું ક્યારેય ન ઈચ્છ્યું. જીવનમાં સહજભાવે જે મળ્યું તે લીધું. લીધું કમ, આપ્યું વધારે.

મીરા ભટ્ટને આલેખન માટે ઘાટ નથી ઘડવો પડતો. અનુભૂતિની સચ્ચાઈ અને જીવનપ્રસંગોનો સંસ્પર્શ આપણને સહજ અભિવ્યક્તિથી સરસતાથી થતો રહે છે.

થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ :

એક વાર સાઈકલ રીનોવેટ કરાવવા તેના વ્યવસાયી વાલજીભાઈ પાસે અરુણભાઈ જાય છે. સાઈકલ તો રીનોવેટ થઈ. નવા જેવી બની ગઈ ! તેનું મહેનતાણું આપવાની વાત આવી ત્યારે કશું જ આપવું ન પડ્યું, કેમ કે કારીગર વાલજીભાઈ માટે આ સાઈકલ અરુણની નહિ, વિનોબાની હતી. વિનોબાની સાઈકલના પૈસા તો લેવાય નહિ. (પૃષ્ઠ : ૫૧).

કોલેજમાં ભણતી દીકરી અમી માટે સપનામાં વિનોબાએ આજ્ઞા કરી છે એમ કહી કોઈ નાનકડી રકમ કહી પૂરા દસ હજાર રૂપિયા મોકલે. અજાણ જગાએથી સંપેતરું આવે ને તેમાંથી સોનાની બે બંગડી, બુટ્ટી અને ગળાનો દોરો અમી માટે મળે. (પૃષ્ઠ : ૧૨૮).

જાતને આકરી કસોટીમાં ઝીંક્યા વગર પણ મીરા-અરુણ નથી રહ્યાં. અપમાનો તો આવ્યાં ત્યારે સહ્યાં જ. જ્ઞાતિપૃચ્છાના ઉત્તરમાં તો આકરી કસોટી વહોરી લીધી. અરુણે નક્કી કર્યું કે જ્ઞાતિ પુછાય તો બ્રાહ્મણને બદલે ‘હરિજન’ કહી દેવું અને કહીય દીધું. પરિણામ જુઓ : ‘કેટલાય દિવસ ઝાડ હેઠળ કાઢવા પડે. જમવામાં ઉપરથી ખાવાનું પીરસાય. ક્યાંક તો અડાઅડી પણ નડે. ક્યારેક ભૂખે સૂવાનો વારો પણ આવ્યો. અદ્ભૂતોની હડધૂતાઈ કેટલી અસહ્ય હોય છે એનો જાતઅનુભવ આવતો રહ્યો, પરંતુ મન મક્કમ હતું એટલે નિશ્ચય ટકી રહ્યો.’ (પૃષ્ઠ : ૧૧૧).

જીવનમાં કેટલાક અણમૂલ વ્યક્તિત્વવિસ્તારક અનુભવો પણ થયા. એક તો અંત્યજોને માત્ર ‘અસ્પૃશ્ય’ જ નહિ, ‘અદૃશ્ય’ પણ માનવા. એટલે તો એ જમાનાના અંત્યજોને ડુંગરને પેલે પાર રહેવું પડતું, જેથી કોઈ નજરે ન પડે. (પૃષ્ઠ : ૧૧૫).

મોટાં રાજધરાનાઓમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ધનેડાં જેવી છે. ધનેડાં અનાજ ભરવાની કોઠીમાં રહે છે. તેમને ખાવાની ખોટ નથી પણ એમની હદ કોઠીના ઘેરાવા જેટલી. એ ઘરાનાની બાઈના શબ્દો છે : ‘ધનેડાંને માટીની કોઠી. અમારા માટે આ મસમોટી ઈંટ-પથ્થરની કોઠી! ધનેડાંથી વિશેષે અમારી કોઈ હેસિયત નહીં !’ (પૃષ્ઠ : ૧૦૭).

અને આ આઝાદી આવી તે પછીના સમયની વાત છે.

છેવાડાના મહેનતકશ માણસની આસ્થાનો પણ અનુભવ થયો. એ આસ્થા પર તો માણસ જીવે છે. એ છેવાડાનો માણસ પદયાત્રામાં આગળ ચાલી રહેલ વિનોબાને મહાત્મા ગાંધી તરીકે જ ઓળખે છે. ગાંધીજી તો મરી ગયા એમ કહેવામાં આવે છે ત્યારે એ તરત ઉત્તર આપે છે : ‘અરે ભૈયા ! મહાત્મા ભી કભી મરતે હૈં ક્યા ?’ (પૃષ્ઠ : ૧૧૭).

આ આસ્થા પર રીઝી તો જવાય, એવી આસ્થા પર માન પણ થાય, પરંતુ વાસ્તવિકતાએ જોતાં એ ભ્રાન્તિ નથી ? સત્ય સાથે સમાધાનની દૃષ્ટિ નથી ?

આમુખમાં ધીરુબહેન પટેલે સાચું જ કહ્યું છે કે, ‘આ લખાણ દ્વારા એમણે (મીરાબહેને) એ આખા જમાનાને જીવતો કરી આપ્યો છે જેનાથી આજની પેઢી વિમુખ થતી જાય છે.’ (પૃષ્ઠ : ૩).

ગાંધીજી ગયા પછી એમનું સ્થાન વિનોબાજીએ લીધું ને એ વિભૂતિએ પોતાના ચારિત્ર્ય અને યુગકાર્યની હવાથી આખા જમાનાને ભર્યો ભર્યો બનાવી દીધો. વિનોબાનું અહીં જે ચરિત્ર પ્રગટી રહે છે તે આપણી આગળ ગાંધીજીના માહાત્મ્યને ય પ્રગટાવી રહે છે. અને વિનોબાજીનું શાસ્ત્ર અને વ્યવહારનું જ્ઞાન ! તેઓ તો ચલતીફરતી યુનિવર્સિટી હતા. ગાંધીજીની જેમ ભગવાનમાં, ધર્મમાં શ્રદ્ધા છતાં સાંપ્રદાયિકતા નહિ. ઘાસમાંથી સોય શોધી કાઢે તેમ સંન્યાસીમાં રહેલી સાંપ્રદાયિકતા પણ શોધી બતાવે. વ્યંગ્યથી સત્ય

બતાવી દે પણ એ વ્યંગ્ય વાગે તેવો ન હોય. ન્યાયાધીશમાંથી સંન્યાસી બનેલા સ્વામી કૃષ્ણાનંદજીનાં વખાણ શાંતિથી સાંભળી લઈ વિનોબાજી અભિપ્રાય આપે છે : ‘પણ એ પહેરે છે તો ભગવાં કપડાં જ ને ? આખરે એ બધા સાંપ્રદાયિક હોય છે.’ (પૃષ્ઠ : ૧૫૫).

વિનોબાજી અરીસામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ ન જોતા. તેઓ તો પોતાનું પ્રતિબિંબ સામી વ્યક્તિની આંખમાં જોઈ લેતા. શિક્ષકનું શિક્ષકપણું ક્યાં રહેલું છે તે કૂવામાંથી ડોલ વડે પાણી કાઢવાના ઉદાહરણ વડે સમજાવી દે છે. તેઓ કહે છે કે, ‘તમારી અંદર ઊઠતી વાત પણ એનો ઉપચાર કરી શકે તેવા માણસ પાસે જ કરવી!’ (પૃષ્ઠ : ૨૪).

આખા યુગના સત્ત્વને ઓળખીને વિનોબાજી તેને પોતાના કાર્ય અને જ્ઞાન વડે વ્યક્ત કરે છે. મીરા ભટ્ટ વિનોબાજીને તો તેમની વિભૂતિમત્તાના પ્રભાવ સહિત ઓળખાવે છે. એ વિનોબાતત્ત્વ આપણને તેમના સાસુ-સસરા અનુક્રમે દુર્ગાબહેન અને આત્મારામભાઈમાંયે કેવું વરતાય છે તે લેખિકા પ્રસ્તુત અનુભવકથામાં જણાવે છે. તેમની કલમ સચ્ચાઈપૂર્વક એ દંપતીની જીવંત છબીઓ ઉકેરી આપે છે.

લેખિકાએ એક ચિત્ર દોર્યું છે જે આંખનો વિષય તો બને જ છે, સાથે સાથે કાનનો વિષય પણ બને છે. જુઓ એ શબ્દચિત્ર : ‘(વાત વિનોબાજીની પદયાત્રાની છે.) પરોઢ ઊગતાં પહેલા કલાકમાં પ્રગાઢ મૌન ! માત્ર પદરવ સંભળાય. પરોઢ ફાટે, કલરવ સંભળાય.’ (પૃષ્ઠ : ૧૦૬).

ભૂદાનયજ્ઞનો પણ ક્યાંક તો અંત આવે ને આવ્યો. બત્રીસ લાખ એકર જમીન ભૂદાનમાં મળી, પણ ભૂમિહીનોના હાથમાં પહોંચી પચીસ લાખ એકર ! વિનોબાજીના કાર્યકરોરૂપી હજારો-લાખો હાથોમાં એ જમીન ઝિલાઈ. જેણે ગાંધીજીના યુગવ્યાપી નેતૃત્વમાં આઝાદીનાં આંદોલનોની પ્રભાવક યાત્રાઓ જોઈ નથી તેઓને માટે એ આખો ગાંધીજી સાથેનો ગાંધીયુગ જીવંત બની ઊઠે એવાં પ્રભાવક પુનિત દર્શ્યો વિનોબાજીની ભૂદાનયજ્ઞ યાત્રામાં સર્જ્યાં હતાં. લોકોને વિનોબાજીમાં ગાંધીજી જોવા મળ્યા હતા. આપણે માટે આ બધું ‘મિલે સૂર મેરા તુમ્હારા’માં લેખિકા મીરા ભટ્ટની કલમ સર્જી આપે છે.

પદયાત્રા દરમિયાન ‘મારા સાધુની છલકાવો ઝોળી’ જેવાં સાર્થક ને સ-રસ ગીતો તે વખતના વાતાવરણને ભરવામાં મહત્ ફાળો આપી રહ્યાં હતાં.

લેખિકાએ પોતાના જીવનઅનુભવની સચ્ચાઈના પ્રેરક પ્રસંગો સહજ કલમે આલેખ્યા છે, તેમાંથી તેમની જીવંત છબિ તો ઊપસે છે, તો સાથે સાથે એ યુગની ભૂમિકા પર પણ તેમની તસવીર ઝળકી રહે છે.

મીરા ભટ્ટ ભૂદાન અને સર્વોદયનું કાર્ય કરતાં કરતાં પોતાની લેખિની પણ ચલાવતાં રહ્યાં. અનુવાદો કરતાં રહ્યાં, અખબારમાં કોલમ લખતાં રહ્યાં, નવલકથા પણ લખી. સવા સો જેટલાં પુસ્તકો એમને નામે બોલે છે. એનો અર્થ જ એ કે લેખિકા તથા એમનાં સહપંથી કર્મશીલ બહેનો અને ભાઈઓએ પોતાની અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવા જે લખ્યું હશે તેનો વિસ્તાર પણ ઓછો તો નહિ હોય; એનાથી ગુજરાતી ભાષાને, ગદ્યને જે લાભ મળ્યા તેનું લેખું ધારો કે માંડવામાં આવ્યું હોય તોપણ હજી એ ક્ષેત્રે ઘણું ઘણું કરવાનું

બાકી રહે છે.

લેખિકા પોતાને સૂરજમુખીના ફૂલ સાથે સરખાવે છે. કેટલી સાર્થક છે તેમની તુલના ! જીવનસાથી લેખે અરુણની પ્રાપ્તિ થઈ, તેમના સૂરો મળ્યા. અરુણ વગર તો સૂર્યમુખી ખીલે નહિ અને ખૂલેય નહિ.

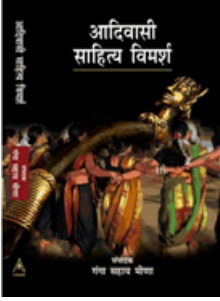
જીવનને વિભૂતિમય બનાવવાની આકાંક્ષાને ત્યાગી પરહિત માટે જીવી જનારાં માણસો આપણા યુગમાં પણ પ્રગટયાં છે, તેનો પુરાવો આપે છે પુસ્તક 'મિલે સૂર મેરા તુમ્હારા'. પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે પ્રેમ અને જીવન વિશે ચિંતન વેરાયેલું છે. ક્યાંક ક્યાંક પુનરુક્તિઓ આવે છે તે નિવારી શકાઈ હોત તો સારું. આપણા સર્જનાત્મક ગદ્યસાહિત્યમાં પણ પ્રસ્તુત કૃતિ અમૂલ્ય ઉમેરારૂપ છે.

અને છેલ્લે...

આદિવાસી સૌંદર્યશાસ્ત્ર ?.....

ભરત મહેતા

વિકાસના નામે આઝાદીથી આજ લગી ક્રમશઃ આદિવાસીઓનો ખાતમો બોલાવતા ષડ્ચંત્રની, કોઈ પણ ચિહ્નની સરકાર આવે, એની વણથંભી કૂચ ચાલુ છે. નવી પેઢી ભણતર મેળવી સભાન બની છે. આદિવાસી સમાજમાંથી હવે લેખકો મળી રહ્યા છે. આદિવાસી વિમર્શ સમૃદ્ધ બની રહ્યો છે. અણિયાળા તીરની જેમ હવે કલમ પણ તાકી છે. કહેવાતો વિકાસ કઈ રીતે આદિવાસી સંસ્કૃતિનો વિનાશ કરી રહ્યો છે તે હવે સાહિત્યમાં પ્રગટ

થઈ રહ્યું છે.

આઝાદી પછીના યોજનાબદ્ધ વિકાસયજ્ઞમાં, જ્યાં સિંચાઈ, ખનિજ વગેરે માટે બલિદાન તો આદિવાસીઓનું અને એમનાં જંગલોનું લેવાયું છે. વિકાસ કોનો અને કોના ભોગે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સહેલો નથી. હજુ એ ઝૂંપડીમાં અંધારાં જ પીએ છે. લાખો આદિવાસીઓનું વિસ્થાપન થતાં એમની સદીઓ જૂની જીવનરીતિમાં ધરમૂળથી કઢંગું પરિવર્તન આવી ગયું છે. જે જંગલો પર એમનો સદીઓથી અધિકાર હતો એ જંગલો સરકારથી આરક્ષિત થઈ જતાં ત્યાંથી ખદેડવાનું શરૂ થયું છે. ત્યાંની ઊપજનો હવે એ અધિકારી નથી! જે જંગલ એમનું ઘર હતું. એડવર્ડ સઈદે એક નિબંધ લખ્યો છે – રિફ્લેક્શન ઓન એકઝાઇલમાં આ વાત લખી છે. જમીનનો એક ટુકડો એ કેવળ ભૂમિખંડ નથી પણ એમનાં ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને પરંપરાનું કેન્દ્ર છે. આ કેવળ આર્થિક મામલો નથી, ત્યાં પૂર્વજોનાં હાડકાં દટાયાં છે. બુલડોઝરની વાસ્તવિકતા અને બીજી તરફ આદિવાસી સંસ્કૃતિના રાગડા તાણતાં સ્થાપિત હિતો આદિવાસીને મ્યુઝિયમ બનાવી રહ્યાં છે. આ કાળઝાળ વિરોધ સ્વયં ષડ્ચંત્ર છે. અધિકાર માંગતો આદિવાસી જરાક ગડથોતું ખાઈ જાય તો નક્કસલવાદીનો બિલ્લો ચિપકાવી દેવાય છે.

ગુજરાતી કવિતામાં, રાજેન્દ્ર શાહના ગીતમાં નાયિકાને વનવગડામાં કેવડયાનો કાંટો વાગેલો. મૂઈ રે એની મ્હેક અને કાળજે દવ ઝાઝેરો લાગેલો. સ્થિતિઓ પલટાઈને વનવગડામાં કેવડયા કોલોનીનો કાંટો સરૂપ ધ્રુવની કવિતામાં

વાગ્યો. એણે પણ કાળજે દવ લગાડ્યો છે પણ બિચારા કવિજનની કવિનજરે ચઢેલો નથી!

અમારા ધર્મમાં આવો, તમારા બધા પ્રશ્નો હલ થઈ જશે એવી લોલીપોપ આપીને આદિવાસીઓને ઈસાઈ-હિંદુ બનાવવાની હોડ ચાલે છે. રામદયાલ મુંડાએ આદિવાસી અસ્મિતાની યાદ અપાવવા આદિ ધરમનો મુદ્દો ઉઠાવેલો. રામદયાલ મુંડા અને રતનસિંહ માનકીએ ‘આદિ ધરમ’ પુસ્તકનું સંપાદન કર્યું છે. જેમાં પ્રશ્ન ઉઠાવેલો કે ભારતીય બંધારણમાં ૧૦ કરોડ આદિવાસીને અનુસૂચિત જનજાતિનો દરજ્જો તો આપ્યો પરંતુ ધર્મ બાબતમાં હિંદુ જાહેર કરવામાં આવ્યો છે! જ્યારે આદિ ધરમની ઓળખ હિંદુધર્મ સીમિત કરવા જેવી નથી. અહીં પહાડ, જંગલ, નદી જ દેવતા છે. રામ-કૃષ્ણ-બ્રહ્માની ગેરહાજરી છે. સ્વર્ગ-નર્કની ધારણા પણ ઝાઝી નથી. સામાજિકતા સ્વર્ગ છે, અસામાજિકતા નર્ક છે.

બહુદેવત્વવાદી, પરિણામે ‘મારો દેવ મોટો દેવ’ના સંઘર્ષોમાં અટવાતી સંસ્કૃતિની સામે આદિવાસી સંસ્કૃતિએ પ્રકૃતિને જ દેવતા માન્યા તેથી કર્મકાંડના અવનવા ત્રાસ નથી. પ્રવીણસિંહ ખાંટની એક કવિતા જુઓ –

મારા દેવ મારી પાસે,
છપ્પનભોગ માંગતા નથી.
મારા દેવ મારી પાસે,
માળા કરાવતા નથી.
મારા દેવ મને રાજીપો આપે છે.

જેને આપણે ત્યાં હાંસિયાનું સાહિત્ય કહેવાય છે તે ખરેખર અધૂરી સમજ છે. હાંસિયાનું સાહિત્ય હવે પરિઘમાંથી કેન્દ્રમાં આવી રહ્યું છે. દલિત, સ્ત્રીના સંવેદનવિશ્વના વૈવિધ્યનો હવે ભરપૂર સ્વીકાર થયો છે. હજુ આ વિમર્શમાં આદિવાસી સાહિત્ય ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેન્દ્રમાં નથી આવ્યો. એનું એક કારણ એ છે કે હજુ આ ધારામાં વિપુલ રચનાઓ મળતી નથી. આદિવાસી જીવન અને સંસ્કૃતિ, એમનો ઇતિહાસ, એમની ભાષા, એમનો સંઘર્ષ ભિન્ન અને આગવી ઓળખ ધરાવે છે. આદિવાસી અસ્મિતા અને અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન વિકટ બન્યો છે.

આખા ગુજરાતમાં જાતજાતની મજૂરીએ આ વર્ગ જંગલોમાંથી આવે છે. કેટલીક વાર ગોધરિયા કહીને ઠેકડી પણ ઉડાવાય છે. જે સામાજ એક વેળાએ વનપતિ હતો એ આજે શહેરમાં કાળી મજૂરી સામાન્ય મહેનતાણામાં કરી રહ્યો છે. દેશના આદિવાસી વિસ્તારોમાં સેંકડો આંદોલનો ચાલી રહ્યાં છે. જેની સાથે કહેવાતી મુખ્યધારાની રાજનીતિ કદી જોડાઈ નથી! ઢેબર કમિશનથી માંડી આજ લગી ઘણી ચર્ચાઓ થઈ છે પરંતુ આદિવાસી સમાજની સ્થિતિ બદલતર બનતી કોઈ રોકી શક્યું નથી. ભારતમાં રેણુથી માંડી સંજીવ સુધીના લેખકોએ આનું દર્શન પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2024

કરાવ્યું છે. ગુજરાતીમાં કાનજી પટેલ, પ્રભુદાસ પટેલ, રાજેશ વણકર, સુરમલ વહોનિયા, જિતેન્દ્ર વસાવા, જયશ્રી ચૌધરી, વગેરે છે. પરંતુ ભારતીય કક્ષાએ નિર્મલા પુત્તુલ, પાવર્તી તિર્કી, મહુઆ માઝી, અનુજ લુગુન, મધુ કાંકરિયા, વીરભારત તલવાર વગેરેની રચનાઓએ આદિવાસી વિમર્શને સમૃદ્ધ કર્યો છે. જેમાંથી આદિવાસી સાહિત્યનું સૌંદર્યશાસ્ત્ર અલગ રીતે ઊભું થશે. જ્યાં પ્રકૃતિ અને મનુષ્યનો સંબંધ આત્મીય છે, જ્યાં ધનલોલુપ બજારવાદી લાલસાઓનો ઇન્કાર છે, જ્યાં લિંગ, ધર્મ, જ્ઞાતિના ભેદભાવો નથી! તેથી જેને પછાત ગણીએ છીએ તે આદિવાસી કેટલો પછાત, આપણે કેટલા સુધરેલા એ પ્રશ્નો ઊભા ને ઊભા જ છે. પરિણામે એમની રચનામાં પ્રવેશવા માટે આપણું વ્યાકરણ પણ બદલવું પડશે.

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ

‘પાક્ષિકી’ અંતર્ગત

તા. 9-12-2023ને શનિવારના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે 5-00 વાગ્યે ‘પાક્ષિકી’ અંતર્ગત વાર્તાકાર દીવાન ઠાકોરે એમની વાર્તા ‘વીણ્યા’નું પઠન કર્યું હતું.

તા.23-12-2023ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે 5-00 વાગ્યે ‘પાક્ષિકી’ અંતર્ગત વાર્તાકાર આનંદ ઠાકોરે એમની વાર્તા ‘ધ વોરિયર ઓફ ધ ટાઇમ’નું પઠન કર્યું હતું.

બુધસભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત બુધસભા દરેક મહિનાના દર બુધવારે સાંજે 7-00 થી 8-00 દરમિયાન યોજાય છે. ડિસેમ્બરમાં તા. 6-12-20-27ના રોજ પણ બુધસભા યોજાઈ હતી.

અભિનંદન

કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીનો ઈ. 2023નો પુરસ્કાર શ્રી વિનોદ જોશીને એમના પ્રબંધકાવ્ય ‘સૈરન્દ્રી’ માટે એનાયત થયો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી શ્રી વિનોદ જોશીને અભિનંદન.

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ

વિશ્વકોશમાં 21મી સદીમાં ગાંધીચિંતન વિશે ડૉ. વિદ્યુત જોશીનો વાર્તાલાપ

તા. 29-11-2023ના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં ડૉ. વિદ્યુત જોશીએ '21મી સદીમાં ગાંધીચિંતન' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

પુસ્તક-પરિચય

ઓમ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા તા. 3-12-2023ના રોજ સાંજે 5-30 વાગ્યે મિલ ઓનર્સ બિલ્ડિંગ ઓડિટોરિયમ (મહાત્મા હોલ) અમદાવાદમાં 'પુસ્તક-પરિચય'નો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. સાહિત્યસર્જક કાકાસાહેબ કાલેલકરના પુસ્તક 'ઉગમણો દેશ' વિશે ડૉ. જયેન્દ્રસિંહ જાદવે અને પ્રિયકાન્ત મણિયારના પુસ્તક 'પ્રતીક' વિશે વિનોદ જોશીએ અભ્યાસલક્ષી વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. આ કાર્યક્રમનું સંચાલન કવિ મનીષ પાઠક 'શ્વેત'એ કર્યું હતું.

પુસ્તકોનું વિમોચન

તા. 29-11-2023ના રોજ તલગાજરડામાં પૂ. મોરારિ બાપુની નિશ્રામાં તખુભાઈ સાંડસુરનાં બે પુસ્તકો 'મોરારિ બાપુ, વ્યક્તિ નહીં વિચાર' તથા 'નોખા મલક નોખા મનેખ'નું વિમોચન કરવામાં આવ્યું.

સ્મિતા પારેખ સાહિત્ય સ્પર્ધા-2023નું પરિણામ

અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ બૃહદ, સુરત શાખા ટ્રસ્ટના વાચકમંચના ઉપક્રમે સ્મિતા પારેખ સાહિત્ય સ્પર્ધાનું પરિણામ નીચે મુજબ છે.

નવલિકા સ્પર્ધામાં શ્રી પાડલ બારોટની વાર્તા 'અસૂયા'ને પ્રથમ ઇનામ પ્રાપ્ત થાય છે.

બાળવાર્તા સ્પર્ધામાં શ્રી મહેશ 'સ્પર્શ'ની બાલવાર્તા 'ભમરાભાઈ પ્લોટવાળા'ને પ્રથમ ઇનામ પ્રાપ્ત થાય છે. કાવ્યલેખન સ્પર્ધામાં શ્રી રેણુકા દવેની કવિતા 'શું કરીએ'ને પ્રથમ ઇનામ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ અંકના લેખકો

- અર્જુનસિંહ રાઉલજી : 42, કૃષ્ણશાંતિ સોસાયટી-2, મુજમહુડા અકોટા રોડ, વડોદરા-390020
- ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ : વ્યાખ્યાતા, ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-380009
- ઉત્પલ પટેલ : 'કવચ' ૧૩-રામેશ્વર સોસાયટી, મહાવીરનગર વિસ્તાર, હિંમતનગર-૩૮૩૦૦૧
- ઉદયન ઠક્કર : લક્ષ્મીનિવાસ, ત્રીજે માળ, 22, કાશીબાઈ નવરંગે માર્ગ, ગામદેવી, મુંબઈ-400007
- કાન્તિ માલસતર : ગુજરાતી વિભાગ, ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
- કિરીટ ગોસ્વામી : એફ/20/666, રણજિતનગર, જામનગર-361005
- કીર્તિદા શાહ : 'સ્વાશ્રય' 1, એડીસી બેંક સોસાયટી, સહજાનંદ કોલેજ પાછળ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-380015
- ચંદ્રકાન્ત પટેલ 'સરલ' : 'સંસ્કૃતિદર્શન', કાર્યાલય, 'અનુરાગ', રતનપરા શેરી-1, બાગદરવાજા, માણાવદર-362630
- ધર્મેન્દ્ર ત્રિવેદી : પ્લોટ નં. 594/1, સેક્ટર-4/સી, ગાંધીનગર-382006
- ધ્વનિલ પારેખ : બી/403, હરિ આલય, આરકા હોસ્પિટલ સામે, કેપિટલ આઇકોનની ગલીમાં, સરગાસણ-382421
- નરેશ સોલંકી : મવડી પોલીસ હેડક્વાર્ટર, બ્લોક નં.-1, ક્વાર્ટર નં. 6, નાનામવા રોડ, રાજકોટ-360005
- નિરૂપમ છાયા : 81/એ, મારુતી પ્લોટ્સ, શેરી નં.-4, સંસ્કારનગર, ભુજ-370001 (કચ્છ)
- પીયૂષ ઠક્કર : 103, યોગીસૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાણવટી માતાના મંદિર પાસે, ઓધવપુરા, ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા-390023
- પ્રકાશ ન. શાહ : બી/302, સંસિતા પ્રથમ, મહારાષ્ટ્ર સોસાયટી, મંગલ વિદ્યાલય પાસે, મીઠાખળી, અમદાવાદ-380006
- બાબુ નાયક : A-201, પાર્શ્વનાથ રોયલ રેસિડેન્સી, અડાલજ-382421, તા.જિ. ગાંધીનગર
- ભરત મહેતા : 'મન્દાર', બી/97, યોગીનગર ટાઉનશીપ, રામાકાકાની ઢેરી પાસે, છાણી, વડોદરા-391740
- મયૂર ખાવડુ : મેરી ગોલ્ડ એપાર્ટમેન્ટ, બ્લોક નં. ડી/601, ગાલા ગાર્ડિનિયાની પાછળ, સરદાર પટેલ રિંગ રોડ, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ-380058
- રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭
- યજ્ઞેશ દવે : 941, નંદભૂમિ એપાર્ટમેન્ટ, ટી. એન. રાવ કોલેજ સામે, યુનિ. કેમ્પસ પાસે, રાજકોટ-360005
- વિજય શાસ્ત્રી : જે/3/302, મુક્તાનંદ અડાજણ રોડ, સુરત-395009
- સમીર ભટ્ટ : ઈ-૩૦૨, શ્રીનાથ હોમ્સ, સહજાનંદ સિટી પાસે, ગાંધીનગર-૩૮૨૪૨૧
- સંજુ વાળા : એ/77, આલાપ એવન્યૂ યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-36005
- હરીશ મંગલમ્ : પ્રકંપ, 7, દુર્ગાકૃપા સોસાયટી, કીર્તિધામ તીર્થ પાસે, ચાંદખેડા, અમદાવાદ-382424
- હર્ષદ ત્રિવેદી : એ/11, નેમિશ્વરપાર્ક, તપોવન સર્કલ, સરદાર પટેલ રિંગ રોડ, મુ. અમિયાપુર-382424, જિ. ગાંધીનગર

પન્નભૂષણ ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર
'સવ્યસાચી'ના બૃહદ જીવનચરિત્ર-રચનાકારની
પસંદગીમાં સામેલ થવા હાર્દિક આમંત્રણ

દર્શક ઇતિહાસ લિદિ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

પન્નભૂષણ ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર 'સવ્યસાચી' (૧૯૧૮-૨૦૧૪) ઇન્સ્ટિટ્યૂશન બિલ્ડર હતા. તેઓ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના મહત્વના સીમાચિહ્ન ગણાતા ગુજરાતી વિશ્વકોશના સ્થાપક-મુખ્ય સંપાદક (૧૯૮૫-૨૦૧૪) હતા. તેઓ ૧૯૬૦ થી ૧૯૭૮ સુધી મોડાસા કોલેજસંકુલના સ્થાપક આચાર્ય તરીકે રહ્યા. તેઓ બહુ-આયામી ઊંચા ગજાના સાત્ત્વિક વિદ્વાન હતા. તેઓનાં ૧૦૦થી વધુ પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે જેમાં તેઓનાં આત્મકથાનક લખાણો (માધુરી), પત્રો, પ્રવાસવર્ણનો, તેમની ૮૦મી વર્ષગાંઠને સમયે તેમજ મૃત્યુ પછી સ્મરણાર્થે લખાયેલ ત્રણ પ્રકાશિત પુસ્તકો વગેરે સામેલ છે.

સ્વર્ગસ્થ ધીરુભાઈ ઠાકરના બૃહદ (comprehensive) જીવનચરિત્ર અંગે નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાન પર લેવા વિનંતી છે :

૧. એવી ધારણા છે કે બૃહદ જીવનચરિત્ર ૧૬ x ૨૪ cm સાઈઝ પુસ્તકના ૧૧ સાઈઝ ફોન્ટનાં ૪૦૦થી ૫૦૦ પાનાંનું થશે. બૃહદ જીવનચરિત્ર 'સવ્યસાચી'ની માત્ર સિદ્ધિકથા ન બની રહે પણ ઐતિહાસિક, રાજકીય, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને આર્થિક પરિબળો વચ્ચે તેમણે કરેલાં કાર્યોનું મૂલ્યાંકન પણ કરે તે અપેક્ષિત છે.
૨. આ ચયન-પ્રક્રિયામાં પસંદ થયેલ વ્યક્તિને જીવનચરિત્ર લખવા માટે બધું થઈને (All INCLUSIVE) ૬ લાખ રૂપિયા માનદ રકમ અપાશે.
૩. જીવનચરિત્રની રચના ૨ વર્ષમાં પૂરી કરવાની રહેશે. પ્રથમ વર્ષ રિસર્ચ, મુલાકાતો, વાંચન-અભ્યાસ વગેરેમાં તથા પછીના ૧૨ મહિના લખાણમાં ગળાશે તેવી ધારણા/અપેક્ષા છે.
૪. બે વર્ષને અંતે પેન-ડ્રાઈવમાં જીવનચરિત્રની soft copy યુનિકોડ ફોન્ટમાં આપવાની રહેશે.
૫. પ્રથમ ૧૨ મહિનામાં દર મહિને ૪૦,૦૦૦ રૂપિયા મહિનાને અંતે બિલ મળ્યા પછી ૭ દિવસમાં અપાશે. બાકીના ૧, ૨૦,૦૦૦ રૂપિયા આખરી માન્ય ડ્રાફ્ટની સ્વીકૃતિ પછી ૩૦ દિવસમાં અપાશે.
૬. આ ચયન-પ્રક્રિયામાં પ્રથમ પાંચ પસંદ થયેલ વ્યક્તિઓને ૧૦,૦૦૦ રૂપિયા માનદ રકમ અપાશે.
૭. જીવનચરિત્ર લખવાનો જેને અનુભવ હોય અને ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરનું બૃહદ જીવનચરિત્ર ઉપર જણાવેલ વિગતો મુજબ લખવાની ઈચ્છા હોય તેઓએ નીચેની વિગતો તારીખ ૨૯-૨-૨૦૨૪ સુધીમાં Savyasachi.Dhirubhai.Thaker@gmail.com ઉપર મોકલી આપવા નમ્ર વિનંતી છે.
 - (અ) આ પહેલાં લખેલ જીવનચરિત્રો અને અન્ય સંબંધિત લખાણો રચ્યાં હોય તેની ટૂંકમાં માહિતી.
 - (બ) આ જીવનચરિત્ર કેમ લખવા માંગો છો તે અંગે ૧૦૦-૨૦૦ શબ્દોની નોંધ.
 - (ક) ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર વિશે એક ૪૫૦-૫૫૦ શબ્દોની નોંધ જે પુસ્તકના Preface કે Prologue કે Epilogue તરીકે મૂકવાની હોય.
 - (ડ) આ જીવનચરિત્ર લખવાની METHODOLOY/APPROACH વિશે ૩૦૦-૫૦૦ શબ્દોની નોંધ.
 - (ઈ) અન્ય કોઈ તમારા તરફથી સૂચન હોય તો તે.

સર્વશ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, ત્રિદીપ સુહદ અને નીતિન શુક્લ (કન્વીનર)ની સમિતિનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશ પાર્ક સોસાયટીની બાજુમાં, વિશ્વકોશ માર્ગ, ઉસ્માનપુરા,
અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૩. ફોન નં. ૦૭૯ - ૨૭૫૫ ૧૭૦૩

ગુર્જરનો તદ્દન નવો વૈવિધ્યપૂર્ણ ગ્રંથ-ઉપહાર

ત્રીજો ભવ

લે. ઊર્મિલા પાલેજા, કિં. 260

અન્ય પ્રદેશના પરિવેશની વાસ્તવિકતાના ચિત્રણ માટે જેને પ્રદેશનું ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ અને તેની સમસ્યા એંગેનું સંશોધન જરૂરી છે. આ નવલકથાની પ્રવાહી શૈલી સરળ અને પ્રાસાદિક છે. આમતેમ ક્યાંય ન ખોડંગાતો વાર્તાપ્રવાહ વાચકને અંત સુધી લઈ જાય છે.

ઠોઠિયો

લે. પ્રયતકર કે. કાન્ડયા, કિં. 150

પર્વત અને જંગલને પ્રેમ કરનારો એક ઠોઠ નિશાળિયો સખત ભટક્યા કરે છે. એના પિતાના અને પ્રેમિકાના શબ્દોએ એના જીવનમાં ભારે પરિવર્તન લાવી દીધું. એ 'ઠોઠિયો' સંઘર્ષમાંથી પસાર થઈને સમાજમાં એટલી હદે સ્વીકૃત બન્યો કે સૌ વિસ્મયમુગ્ધ થઈ ગયાં. વાંચવા અને માણવા જેવી રસપ્રદ લઘુનવલ.

ગોડ બ્લેસ યુ

લે. મનીષા રાઠોડ, કિં. 220

સંઘર્ષ અને સંવેદના વચ્ચે ઝૂલતી 21 વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે. આ પુસ્તકની તમામ વાર્તાઓ વિવિધ વાર્તાસ્પર્ધાઓમાં પુરસ્કૃત થયેલી છે. લેખિકા પાસે મજબૂત ભાષા અને અનોખું કથાવસ્તુ છે.

યથા મે મતિ

લે. વિજય શાસ્ત્રી, કિં. ૧૮૦

નવલિકા, નવલકથા, હાસ્યસાહિત્ય વગેરે સ્વરૂપનાં પુસ્તકોનું આસ્વાદલક્ષી વિવેચન ઉપરાંત વિદેશી સર્જકોના સર્જન વિશેનું વિવેચન આ પુસ્તકમાં છે.

નાભિનાભ

લે. ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, કિં.180

માણસ પોતાના વતનથી ગમે તેટલો દૂર રહેવા જાય, છતાં વતન સાથેનું અનુસંધાન ક્યારેય છૂટતું નથી. કારણ કે પોતાના મૂળ સાથેનું એમાં મનગમતું જોડાણ હોય છે. આ પુસ્તકમાં સર્જકતાથી તરબતર 35 લલિત નિબંધો રજૂ થયા છે.

યોગી અરવિંદ

લે. રાજેન્દ્ર મોહન ભટનગર,

અનુ. કાશ્યપી મહા, કિં. 600

મહર્ષિ યોગી અરવિંદના જીવન-આધારિત નવલકથા. તમે શ્રી અરવિંદ વિશે ગમે તેટલું વાંચ્યું હશે છતાં, આ નવલકથા વાંચવાનો આનંદ અનોખો બની રહેશે.

ભજવીએ બાળનાટકો

લે. વિજય સેવક, કિં. 100

પાંચથી આઠ વર્ષનાં બાળકો ભજવી શકે એવાં આ બે બાળનાટકોમાં ગીતો અને પાત્રનિરૂપણ મનોરંજનની સાથેસાથે શિક્ષણ પણ આપે છે.

આગ, બાળ ઓર શાન; ભારત કી સંતાન

લે. વિજય સેવક, કિં. 60

8થી 15 વર્ષની ઉંમરના કિશોરો ભજવી શકે તેવું આ રાષ્ટ્રભક્તિની પ્રેરણા આપતું અનોખું બાળનાટક છે.

માનસ-દર્શન

લે. મોરારિ બાપુ, કિં. 270

માનવજીવનને તાજગી આપતા સાંસ્કૃતિક ચિંતનના 50 લેખો આ પુસ્તકમાં છે.

બાઈનોકચુલર

લે. કુમાર જૈમિનિ શાસ્ત્રી, કિં. 170

સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને પ્રકૃતિને કેન્દ્રમાં રાખીને મુક્ત વિચારલીલા વ્યક્ત કરતા 29 લેખો છે. એમાં ઉપરાંત કેટલાક તહેવારોની તાજગી આપતા લેખો પણ છે.

ઘનશ્યામ દેસાઈનો વાર્તાવેભવ

સંપા. શરીફા વીજળીવાળા, કિં. 160

પોતાના પૂર્વચૂરિઓ અને સમકાલીનોથી ચીલો ચાતરીને પોતીકી કેડી કંડારી સર્જન કરનાર, ઘનશ્યામ દેસાઈની 19 વાર્તાઓ.

દિલની વાત, દિલથી !

લે. વિનયગિરિ ગોસાઈ કિં. 200

આ પુસ્તકમાં હળવી શૈલીના 55 લેખો છે. બધા જ વિષયો જાણીતા હોવા છતાં એનું ચિંતન સાવ નોખું અને અનોખું છે. .

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-1.

ફોન : 079-22149660, 09227055777

ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહ્લાદનગર, અમદાવાદ-15 ફોન : 26934340, 98252 68759

email : gurjarprakashan@gmail.com, website : www.gspbooksmall.com

રનાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ગઝલસંગ્રહો-ગીતસંગ્રહો

ચિનુ મોદી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
કસબો	૧૨૫.૦૦
ઈર્શાદ	૩૦૦.૦૦
કાલાખ્યાન	૬૦.૦૦
આઘા પાછા શ્વાસ	૫૦.૦૦
શ્વેતસમુદ્રો (ગીતસંચય)	૬૦.૦૦
નકશાનાં નગર	૬૦.૦૦
એ (રૂબાઈ મુક્તક)	૫૫.૦૦
ઈનાયત	૪૦.૦૦

જલન માતરી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
તપિશ	૨૦૦.૦૦
ઊર્મિની ઓળખ (ભાગ : ૧-૨)(ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા શાયરોની ઓળખ)	૨૪૦.૦૦
ઊર્મિનું શિલ્પ (શેર-વિવેચન-સંપાદન)	૨૦.૦૦

મનહર મોદી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મનહર અને મોદી	૧૦૦.૦૦
૧૧ દરિયા	૧૮૦.૦૦
ગઝલ સુભાષિત (ગુજરાતી ગઝલકારોના ચૂંટેલા શેરો)	૩૫.૦૦

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ઊંડાણમાંથી આવે ઊંચાણમાં લઈ જાય (ગીતસંગ્રહ)	૭૫.૦૦
મનહરિયત (શેર સંપાદન)	૨૫.૦૦

હસમુખ મઢીવાળા	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ભરી ક્હાનાને મટુકી મઢી રાધા મલકતી (સોનેટસંગ્રહ)	૬૦.૦૦
કિનારો છું ભીનો (મુક્તકસંગ્રહ)	૮૦.૦૦
ગીતાંજલિ (પદ્યબંધ અનુપાઠ)	૧૮૦.૦૦
ગીતા હરિગીતા (સમભાવી અનુપાઠ)	૫૫.૦૦
ચંદ્રરથ (ગઝલ, ગીત, અઠાંદસ)	૩૫.૦૦
સૂર્યરથ (સેન્ડવીચ સોનેટ)	૩૫.૦૦
યાયાવર (ગઝલમંજૂષ) સં : અભિલાષ મઢીવાલા, જાગૃતિ ત્રિવેદી	૮૦.૦૦
ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સ્વાતંત્ર્ય યજ્ઞ : સ્મૃતિ વંદના (સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ગીતો)	૫૦.૦૦
મુક્તિ મહોત્સવની મહેફિલ (રાષ્ટ્રપ્રેમનાં ગીતો)	૫૦.૦૦
ધીરે વહે છે ગીત (ગઝલ-ગીતસંગ્રહ)	૩૦.૦૦
અદમ ટંકારવી	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
તમા	૭૦.૦૦
૧૦૮ ગઝલો	૭૫.૦૦
રિઝામણું	૭૦.૦૦
અદમ ટંકારવીની ગઝલોની ચોપડી	૫૫.૦૦
અમેરિકામાં હોવું એટલે...! (ગઝલ/ઇન્ટરવ્યૂ)	૬૦.૦૦
દીપક બારડોલીકર	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ગુલમોરના ઘૂંટ	૫૦.૦૦
વિદેશી ગઝલો	૭૫.૦૦

વિદેશમાં વસતા અને ગુજરાતી ભાષાને શ્વસતા કવિ/લેખક ભરત ત્રિવેદીનાં પ્રકાશનો

❖ કાવ્યસંચય

1. કલમથી કાગળ સુધી (2004)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
2. વિદેશવટો (2012)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
3. બત્રીસ કોઠા વાવ (2012)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
4. અછાંદોત્સવ (2013)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	250/-
5. ચક્રવ્યૂહ (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	350/-
6. ભરત ત્રિવેદીની પ્રતિનિધિ રચનાઓ (2016)	બુકપબ	350/-
7. ન્યૂયોર્ક નામે નગર (2017)	બુકપબ	250/-
8. ને હવે ગઝલોત્સવ (2020)	ડિવાઇન પબ્લિકેશન	150/-
9. શેરીઓ લંબાઈ છે મારા ઘર તરફ (2020)	ગ્રંથમ	400/-
10. મનસંહિતા (2022)	ઝેડકેડ પબ્લિકેશન	500/-

❖ ગદ્ય પ્રકાશન – નવલિકા

1. પરાયા શ્વસ (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	150/-
2. સત્યેનની સકીના (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	150/-
3. ભીતર અનરાધાર (2013)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
4. હું અને મારી કવિતા (2022)	બોલ્ડ પ્રકાશન	250/-
5. ત્રેવડ (2022)	ડિવાઇન પબ્લિકેશન	200/-
6. Coffee on the Table (2023)	આર. આર. શેઠ એન્ડ કં. લિ.	350/-

❖ અંગ્રેજી / મરાઠી / ગુજરાતી અનુવાદ

1. ચક્રવ્યૂહ (મરાઠી અનુવાદ) (૨૦૧૩)	શબ્દાંજલી પ્રકાશન	100/-
2. Festival of Free Verse (2014) (Translation in English)	Xlibris	\$ 19.99/-
3. ચક્રવ્યૂહ (હિંદી અનુવાદ) (૨૦૧૬)	બોધિ પ્રકાશન	200/-
4. એ વાઘણને પ્રેમપત્રો (2019)	કૃપા ત્રિવેદી	399/-
5. ઘર ઓર આકાશ (હિંદી અનુવાદ) (૨૦૨૨)	બોધિ પ્રકાશન	250/-
6. Camel Ride (Journey of a poet-2022)	Amazon	\$ 9.99/-
7. Westward Reflections (2023)	Amazon	\$ 10/-

Bharat Trivedi : 927, David Walker Drive, Tavares,
Florida 32778, USA. Ph. +11 2178991163.
bharattrivedi@sbcglobal.net

GPSC / UPSC / UGC - JRF - NET, SLET ની
પરીક્ષા માટે, વિવિધ યુનિ. ના અભ્યાસક્રમ માટે

ડૉ. ભરત મેહતા

લિખિત / સંપાદિત પુસ્તકોની શ્રેણી

વિવેચન

નાટ્યનાન્દી•સંદર્ભસંકેત•ભારતીય નવલકથા •સમકાલીન ગુજરાતી
નવલકથા•સમકાલીન ગુજરાતી નવલિકા •સંજ્ઞાસંયોગ કૃતિસમીપે,
સર્જકસમીપે

સંશોધન

કળાકારનો ઇતિહાસબોધ•આર્નોલ્ડનો કાવ્યવિચાર

સંપાદન

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત નવકથા•વિવેચનના વિવિધ અભિગમો •ટાગોરની
વાર્તાકળા•મંટોની વાર્તાકળા 'વળામણાં'•મારી હકીકત સ્વત્યના
પ્રયોગો•તમસ•ગોરા•બદલાતી ક્ષિતિજ •શર્વિલક ઇલિયડ મિર્ય
મસાલા•મેટામોર્ફોસીસ

105, નંદન કોમ્પ્લેક્ષ,
મીઠાખળી ગામ, રેલ્વે ફાટક સામે, અમદાવાદ - 380006

જ્યાં સુધી તમે આનંદમાં રહો, પ્રસન્ન રહો તે સફળતા. આપણે કલાને પ્રેમ કર્યો, સાધના કરી એ બીજા માટે નથી કરી. આપણે પ્રસન્ન રહીએ એટલે કલામાં સફળતા. હું જે કરું એ મારા આનંદ માટે કરું છું, એમાંથી બીજાને પણ આનંદ આવતો હોય તો મારો આનંદ બેવડાય છે. પણ હું બીજાને આનંદ પહોંચાડી નથી શકતો એટલે એનો આનંદ હું પણ ન લઈ શકું એવું ન હોય. તમારી અધૂરપ માટે તમે પૂરેપૂરા વાકેફ હોવા જરૂરી છે. તમારી દષ્ટિએ તમે કેટલું ઉત્તમ આપી શકો એમ છો અને એ તમે આપી શક્યા કે નહીં એ સફળતા.

– ભરત દવે

સાહિત્યરંગી માણસોથી રીતસર અભ્યાસ થાય જ નહીં એવા ખ્યાલોમાં રહેવું એ પણ ઠીક નથી. સાહિત્યમાં જે માણસ રચ્યોપચ્યો હોય તે તો એવો અભ્યાસી હોય કે આવી પરીક્ષાઓ એને ડાબા હાથના ખેલ સમાણી હોય.

– ઉમાશંકર જોશી

પોતે અબુધ વાયકોને અને અજ્ઞાનલેખકોને કંઈક શીખવી રહ્યો છે અને સાહિત્યની ને પ્રજાની સેવા બજાવી રહ્યો છે એવી કોઈ ધૃષ્ટ સભાનતા કે ધરા-પટલાઈની વૃત્તિ વિના, અંતરના સાહિત્યરસથી જ પ્રેરાઈ, સરવાળે આવી સાહિત્યસેવા અને સંસ્કારસેવા આનુષંગિક ફળ તરીકે બજાવનારું વિવેચનકાર્ય સહજભાવે પોતાની જ અભિવ્યક્તિ સારુ કરનાર સરસ્વતી ભક્ત છે.

– અનંતરાય રાવળ

સ્થાન સમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા!

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

અમૃતવર્ષા

Traditionally Printed Cotton Sarees

નિમેષભાઈ ડગલી

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન: ૩૨૮૦૬૬૫૫